

УДК 929.731Рюриковичі:398.22(368)

ПОХОДЖЕННЯ ДИНАСТІЇ РЮРИКОВИЧІВ: НОВІ ШТРИХИ ДО СТАРИХ СУПЕРЕЧОК

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

Давні дискусії про походження династії Рюриковичів змушують звертатися до таких складних джерел як саги, зокрема циклу “саг про давні часи”, які найменш досліджені. Аналіз цих джерел через призму досліджень давньої історії Данії, Норвегії та Швеції, чії династії були спорідненими, дозволяє наблизити вирішення проблеми походження династії Рюриковичів. У статті подається спроба розв’язання цієї загадки виключно на основі аналізу джерел, відкинувши емоційні пристрасті давнього і сучасного антинорманізму. При цьому використано досягнення як давньої, так і найновішої європейської історіографії.

Ключові слова: Рюрик, Гальвдан Старий, Ейстейн, нормани, вікінги, варяги-русь, Ладога, Скульдунги.

Дискусія навколо походження династії Рюриковичів триває уже три століття¹, переживаючи спалахи та загострення суперечок, які кожен раз доповнюють аргументацію новими версіями і джерелами для їх підтвердження. Повернутися до цієї проблеми мене змусила нова праця Євгена Пчолова, присвячена князю Рюрику². Загалом, вірно розкривши суть дискусії та основні аргументи сторін, відомий російський історик-генеалог, чудовий знавець матеріалу, позбавлений пієтету до антинорманізму, який знову стає модним, обмежився констатацією скандинавського походження династії. Видається, однак, що досі для вирішення проблеми не достатньо використаних матеріалів найдавніших саг, зокрема “саг про давні часи”. “Саги про давні часи північних країн” подають інформацію про

¹ Бібліографію проблеми див.: *Войтович Л.* Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку ХХІ ст. / Л. Войтович // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Вип. 7. Львів, 2005. С. 25–35; *Його ж.* Рюрик: легенди і дійсність / Л. Войтович // Исследования по Русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова / Л. Войтович / Отв. ред. Ю. Алексеев, А. Дегтярев, В. Пузанов. Москва, 2006. С.111–121; *Його ж.* Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська / Л. Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 12. Львів, 2009. С. 79–101; *Його ж.* Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі ХХ–ХХІ століть / Л. Войтович // Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. Львів, 2011. С. 142–188; *Його ж.* Вікінги в Центрально-Восточній Європе: загадки Ладоги и Плиснеска / Л. Войтович // Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология. 2011. Вып. 3. С. 2–15; 2012. Вып. 1. С. 3–11.

² *Пчелов Е.* Рюрик / Жизнь замечательных людей / Е. Пчелов. Вып. 1477 (1277). Москва, 2010.

події, які відбувалися до 875 р. (тобто до ісландської колонізації). Данський хроніст Саксон Граматик (бл. 1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення *Gesta Danorum*³, але почали їх записувати аж бл. 1250 р.⁴, а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV століття. Однак саме ці саги зберегли чи не найбільше цікавої інформації з найдавніших періодів, яка потребує ретельної перевірки та звільнення від пізнішого нашарування⁵. Однак ці саги найменш досліджені і недоступні у слов'янських перекладах, а окремі й у перекладах англійською та німецькою мовами. Перевірка інформації цих саг на тлі ранньої історії скандинавських земель, схоже, дозволить більш впевнено визначитися у вирішенні надзвичайно складної, але актуальної проблеми походження династії Рюриковичів.

Початок. Здається, що сумнівів не було тільки в укладачів Найдавнішого літопису. У Повісті временних літ (далі – ПВЛ) під 862 р. читаємо:

И изгнаша Варагы за море. и не даша имъ дани. и почаша сами в собѣ володѣти. и не бѣ в нихъ правды. и вѣста родъ на ро[д]. и бышы оусобицѣ в ни. и воевати сами на са почаша. и ркоша поищемъ сами в собѣ княз иже бы володѣль нами и радиль. по раду по праву. идоша за море к Вараго. к Руси. сїце бо звахуть. ты Варгы Русь. ѡко се друзии зовутса Свее. друзии же Оурмани. Аньглане. инѣи и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдъ. Словенѣ. Кривичи. и вса земла наша велика. и обилна. а нарада въ неи нѣтъ. да поидете княжи и володѣть нами. и избрашася триє брата. с роды своими. и поїша по собс всю Русь. и придоша къ Словѣномъ пѣрвѣе. и срубиша горо[д] Ладогу. и сѣде старѣишии в Ладозѣ Рюрикъ. а другии Синеоусъ на Бѣлѣзерѣ. а третѣи Труворъ въ Изборьскѣ. и а тѣхъ Варгъ прозваса Русскѣя земля. по дѣвою же лѣту оумре Синеоусъ. и брат его Труворъ. и прѣа Рюрик власть всю адинѣ. и пришеде къ Ильмерю. и сруби горо[д] надъ Волхово. и прозваша и Новѣгоро[д]⁶.

Дослідники найдавніших літописів прийшли до висновку, що в цьому тексті фрагмент *к Руси. сїце бо звахуть. ты Варгы Русь. ако се друзии зовутса Свее. друзии же Оурмани. Аньглане. инѣи и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдъ. Словенѣ. Кривичи* є пізнішою вставкою⁷, яка не змінює самої суті інформації. За інформацією ПВЛ у 862 р., після того як, прогнавши варягів-русь, місцева верхівка зайшла у глухий кут в боротьбі за владу, в Ладогу, Білоозеро та Изборськ було запрошено трьох братів – теж варягів-русів, старший з яких Рюрик з 864 р. став правити сам і згодом заложив над Волховом Новгород. Найдавніший літописний текст прямо повідомляє про норманське (скандинавське) походження правлячої династії на Русі і прямо пов'язує саме походження назви *Русь* з варягами-норманами.

³ Див.: Davidson H. Introduction to *Saxo Grammaticus The History of the Danes*. Book I–IX. Vol. II. Commentary / H. Davidson. Cambridge, 1980.

⁴ Schier K. *Sagaliteratur* / K. Schier. Stuttgart, 1970. S. 81.

⁵ Ibid. S. 72–91.

⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 14.

⁷ Шахматов А. Разыскания о русских летописях / А. Шахматов. Москва, 2001. С. 11.

Ім'я Рюрик (Рорік) [староскандинавське *Hrorekr–Hrerekr*, старошведське *Rorik–Rjurik*; *Hrorekr* від *hrodr* – перемога та *rikr* – могутній, славний, буквально: *непереможний могутній воїн, правитель*] засвідчене не лише традицією, але й численними пам'ятками, у т.ч. рунічними написами (*Rorik, Rurik, Rerik, Horikh, Berik, Gottrik*). Це ім'я було достатньо поширеним, його мали син данського конунга Гротгара (473–525) з “Беовульфа”⁸; данський конунг VII ст., дід знаменитого Гамлета, чюю трагічну історію розповів Саксон Граматик, працю якого використав Вільям Шекспір; норвезький конунг, осліплений св. Олафом, та інші відомі з джерел особи. Досі ім'я *Rurik* поширене у Швеції, Фінляндії, Данії та Ісландії.

Колись у полеміці з антинорманістами Аріст Кунік зауважив, що буде складно зробити ім'я Рюрик слов'янським⁹. Поміркувані радянські антинорманісти були готові з цим погодитися¹⁰. Сучасні антинорманісти у полемічному запалі пишуть, що в Скандинавії ім'я Рюрик ще більш рідкісне ніж Ярослав у Франції (*sic!*). Чіпляючись за стару версію Степана Гедеонова (1816–1878) про походження Рюрика з слов'янського племені *ободричів*, і, вважаючи ім'я Рюрик похідним від *rarog* – *сокіл*¹¹, вони традиційно критикують своїх опонентів за відсутність патріотизму і впевнено твердять, що скандинавське походження династії Рюриковичів вигадали Василь Татищев (1686–1750) та Готліб Зігфрід Байер (1694–1738)¹². Не бракує й оригінальних версій у тому ж патріотичному дусі, на зразок версії про походження терміну *варяги* від *варити* – в значенні *охоронець*¹³, чи *варяги* – *солевари* з Русі (Старої Русі)¹⁴ і т.д. І постійно

⁸ Див.: Беовульф / Переклад О. О'Лір; наук. ред. К. Шрей і О. Фешовець. Львів, 2012. С. 196.

⁹ Кунік А. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. Кунік. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1903. С. 10.

¹⁰ Шаскольский И. Норманнская теория в современной буржуазной науке / И. Шаскольский. Москва–Ленинград, 1965; *Его же*. Вопрос о происхождении имени “Русь” в современной буржуазной науке / И. Шаскольский // Труды Ленинградского отделения Ин-та истории. Т. 10. Ленинград, 1967. С. 129–167; *Его же*. Норманнская проблема в советской историографии / И. Шаскольский // Советская историография Киевской Руси / Отв. ред. В. Мавродин. Ленинград, 1976. С. 152–165; *Его же*. Антинорманизм и его судьбы / И. Шаскольский // Генезис и развитие феодализма в России. Ленинград, 1983. С. 35–51.

¹¹ Гедеонов С. Варяги и Русь. Ч. 1 / С. Гедеонов. Санкт-Петербург, 1876. С. 191–194.

¹² Див.: Фомин В. Русские летописи и варяжская легенда / В. Фомин. Липецк, 1999; *Его же*. Кривые зеркала норманизма / В. Фомин // Сборник Русского исторического общества. Т. 8 (156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 83–127; *Его же*. “За море”, “за рубеж”, “за граница” русских источников / В. Фомин // Там же. С. 146–168; *Его же*. Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. Фомин. Москва, 2005; *Его же*. Варяги и варяжский вопрос в судьбе России / В. Фомин // Режим доступу: www.portal-slovo.ru [15.02.2013].

¹³ Черных П. К вопросу о происхождении имени “варяг” / П. Черных // Ученые записки Ярославского государственного педагогического института. Вып. 4. Ярославль, 1944; *Его же*. Этимологические заметки. Варяг / П. Черных // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. № 1. Москва, 1958.

¹⁴ Анохин Г. Рюрик – солевар из Русы / Г. Анохин // Человек. Вып. 4. 1994. С. 77–92; *Его же*. Новая гипотеза о происхождении государства на Руси / Г. Анохин // Вопросы истории. 2000. № 3. С. 51–61.

звучать заклики до припинення дискусії, продовження якої нібито позбавлене сенсу, тобто походження династії Рюриковичів і роль вікінгів у ранній історії Русі досліджувати далі не варто, залишивши патріотів при їх упевненості в особливому автохтонному розвитку слов'ян-русів без будь-яких зовнішніх впливів. Все це схоже на приховану капітуляцію антинорманістів, які використовують останній з важелів улюбленого адміністративного впливу, який дає певні шанси на успіх, враховуючи складність подібних досліджень, пов'язаних перш за все з необхідністю ознайомлення з величезним масивом наукових праць, написаних різними мовами, та відслідковування результатів археологічних досліджень, які проводяться в різних країнах та регіонах.

Ободрицька (мекленбурзька) версія. Сучасні антинорманісти спираються в основному на старі версії Юрія Венеліна (Гуци) (1802–1839)¹⁵, Дмитра Іловайського (1832–2004)¹⁶, вже згадуваного С. Геденова¹⁷, Вадима Вилинбахова (1924–1982)¹⁸ та Аполлона Кузьміна (1928–2004)¹⁹ в дещо оновленій оправі²⁰.

¹⁵ Венелин Ю. О происхождении славян вообще и россов в особенности (1836–1839?) / Ю. Венелин // Сборник Русского исторического общества. Вып. 8 (156). Москва, 2003. С. 21–83; *Его же*. Скандинавomania и ее поклонники или столетие изыскания о варягах / Ю. Венелин. Москва, 1842; *Его же*. О нашествии зависянских славян на Русь до Рюрьковых времен / Ю. Венелин // Общество истории и древностей российских. Москва, 1848; *Его же*. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребления в истолковании оных / Ю. Венелин // Чтения в Обществе истории и древностей российских. Москва, 1870. Кн. 4. С. 1–18.

¹⁶ Кузьмин А. “Варяги” и “русь” на Балтийском море / А. Кузьмин // Вопросы истории. 1970. № 10; *Его же*. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) / А. Кузьмин // Вопросы истории. 1974. № 11; *Его же*. Славяне и Русь. Проблемы и идеи: трехвековой спор в хрестоматийном изложении / А. Кузьмин. Москва, 1998; *Его же*. Начало Руси: Тайны рождения русского народа / А. Кузьмин. Москва, 2003.

¹⁷ Геденов С. Отрывки из исследований о варяжском вопросе / С. Геденов. Санкт-Петербург, 1862; *Его же*. Варяги и Русь / С. Геденов. Ч. 1–2. Санкт-Петербург, 1876.

¹⁸ Вилинбахов В. Балтийские славяне и Русь / В. Вилинбахов // *Slavia occidentalia*. Т. 22. Poznań, 1962. С. 253–277; *Его же*. Балтийско-Волжский путь / В. Вилинбахов // Советская археология. 1963. № 3. С. 333–347; *Его же*. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона / В. Вилинбахов // Скандинавский сборник. Вып. 6. Таллин, 1968; *Его же*. Об одном аспекте историографии варяжской проблемы / В. Вилинбахов // Скандинавский сборник. Вып. 7. Таллин, 1969; *Его же*. По поводу некоторых замечаний П. Н. Третьякова / В. Вилинбахов // Советская Археология. 1970. № 1; *Его же*. Современная историография о проблеме: балтийские славяне и Русь / В. Вилинбахов // Советское славяноведение. 1980. № 1. С. 79–84.

¹⁹ Кузьмин А. К вопросу о происхождении варяжской легенды / А. Кузьмин // Новое о происхождении нашей страны. Памяти М. Н. Тихомирова. Москва, 1967. С. 42–53; *Его же*. “Варяги” и “русь” на Балтийском море / А. Кузьмин // Вопросы истории. 1970. № 10. С. 28–55; *Его же*. Об этнической природе варягов // Вопросы истории. 1974. № 3. С. 54–83; *Его же*. Облик современного норманизма // Сборник Русского исторического общества. Т. 8 (156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 214–256.

²⁰ Фомин В. Русские летописи и варяжская легенда / В. Фомин. Липецк, 1999; *Его же*. Варяги и варяжская Русь / В. Фомин. Москва, 2005; *Его же*. Варяги и варяжский вопрос в судьбе России // Режим доступа: www.portal-slovo.ru [17.02.2013]; Меркулов В. Немецкие генеалогии

Одним із основних аргументів залишається відома ода з нагоди шлюбу мекленбурзького герцога Карла Леопольда з Катериною Іванівною, дочкою Івана V, племінницею Петра I²¹. Мекленбурзькі історики Бернард Латом (поч. XVII ст.), Йоганн-Фрідріх Гемніц (XVII ст.), Фрідріх Томас (1717) та Магнус Йоганн фон Бер (1765–1825) вивели на світ (чи підправили?) стару мекленбурзьку легенду. За ними 28-й король вендів Вінцлав (*Witzan, Wilzan*), котрий нібито жив у часи Карла Великого, одружився з дочкою князя Русі і Литви. Від того шлюбу народився син Готлейб (*Godlaibum, Gutzloft*), котрий мав трьох синів – *Rerich, Siwar* та *Truwar*. Цю легенду повторили Карл Марм'є (1840) та Фрідріх Штадемунд (1848)²². Мекленбурзьких істориків справедливо критикували ще В. Татищев²³ та Г. З. Байєр²⁴.

Це не завадило С. Гедеонову висунути версію походження Рюрика з племені поморських слов'ян – ободричів. Саме ім'я Рюрик він вважав похідним від “рарог” – “сокіл”²⁵. Як додатковий аргумент учений запропонував свою інтерпретацію “знака Рюриковичів” тризуба – як зображення сокола-реріка (“зображений на ігровій гривні птах з піднятими кігтями може бути сокіл-рерік”²⁶ – але яке зображення мав на увазі дослідник і яку “ігрову гривню” невідомо). Версію С. Гедеонова відразу ж почали заперечувати Михайло Погодин²⁷ та Осип Первольф²⁸. Уже в останній третині XX ст. С. Гедеонова активно підтримав

как источник по варяго-русской проблеме / В. Меркулов // Сборник Русского исторического общества. Т. 8 (156). Антиноманизм. Москва, 2003. С. 135–145; *Его же*. Откуда родом варяжские гости? Генеалогическая реконструкция по немецким источникам / В. Меркулов. Москва, 2005; *Его же*. Гюстроавская ода и мекленбургская генеалогическая таблица / В. Меркулов // Судьба России в современной историографии. Сб. ст. памяти А. Г. Кузьмина. Москва, 2006. С. 172–184; Сахаров А. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности / А. Сахаров // Сборник Русского исторического общества. Т. 8 (156). Антиноманизм. Москва, 2003. С. 9–17.

²¹ *Thomas F.* Die nahe Anverwandtschaft des Herzogs Carl Leopold mit der Furstin Catharina fon Rusland / F. Thomas. Gustrow, 1716.

²² *Войтович Л.* Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. / Л. Войтович // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Вип. 7. Львів, 2005. С. 28.

²³ *Татищев В.* История государства Российского / В. Татищев. Т. 1. Москва, 1968. С. 293.

²⁴ “I позаяк у Вітіслава короля два сина були, один Трасік, якого діти знані, другий Годелайб, якого діти невідомі, то оному Руріка, Трувера і Сінава приписали [Б. Латом та І.-Ф. Хемніц – Л. В.]” [Байєр Г.-З. Сочинение о варягах / Г.-З. Байєр / Пер. В. Кондратовича // Записки Академии наук. Т. 4. Санкт-Петербург, 1728. С. 42; Сочинение о варягах автора Феофила Сигафра Баэра. Санкт-Петербург, 1747. С. 6–7].

²⁵ *Гедеонов С.* Варяги и Русь / С. Гедеонов. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1876. С. 191–194.

²⁶ Там же. Ч. 2. С. XXXIV.

²⁷ *Погодин М.* Г. Гедеонов и его система о происхождении варягов и Руси / М. Погодин. Санкт-Петербург, 1864; *Его же*. Борьба не на живот, а на смерть с новыми историческими ересями / М. Погодин. Москва, 1872; *Его же*. Три заметки о начале русского государства / М. Погодин // *Slavia*. Vol. 1. 1932. S. 118–132.

²⁸ *Первольф И.* Германизация балтийских славян. Санкт-Петербург, 1876; *Его же*. Варяги-Русь и балтийские славяне // Журнал министерства народного образования. Ч. 192. 1877. № 7. С. 37–97.

В. Вілінбахов, доводячи, що варяги – взагалі балтійські слов'яни²⁹. Олег Рапов побачив у тризубі сокола, який летить униз і висловив здогад, що сокіл міг бути родовим тотемом Рюрика, при цьому зазначивши, що цей птах не був божеством ні у слов'ян, ні у скандинавів³⁰.

Аргументи В. Вілінбахова та О. Рапова переконали багатьох солідних дослідників³¹, хоча будь-які лінгвістичні докази цієї гіпотези відсутні. На підтвердження “західного” походження ільменських слов'ян також немає жодних переконливих археологічних матеріалів. Важко повірити, що ободрицькі поселенці не залишили ніяких слідів на побережжі, а відразу зайшли далеко в глибину території, заселеної фінськими племенами, і перемогли їх, що без масового притоку з метрополії не було би можливим. Що ж стосується мови новгородських берестяних грамот, у якій лінгвісти знаходять близькість до мов західних слов'ян, то ця проблема лежить у зовсім іншій площині. Це проблема слов'янського етногенезу та походження *ільменських словен*, які поряд з *радимицями* та *в'ятичями* могли мати західні корені.

Версію ободрицького походження Рюрика підхопили і прихильники відомого фальсифікату т.зв. “Велесової книги” Сергій Лісної (1894–1967) та Стефан Ляшевський (1899–1986), доводячи, що Гостомисл був старшим сином Годлава, котрий загинув 844 р.³² Але проблема походження цієї легенди, яка не підтверджується іншими джерелами і могла бути простим використанням знаної версії походження династії Рюриковичів для прив'язки князів до своєї країни³³, як й інтерпретації тризуба³⁴, далекі до свого вирішення. Недавно свою версію

²⁹ *Вилинбахов В.* Волх и Рюрик – патронимы преданий и легенд новгородской земли / В. Вилинбахов // Русский фольклор. Вып. 13. 1972. С. 23.

³⁰ *Рапов О.* “Знаки Рюриковичей” и символ сокола / О. Рапов // Советская Археология. 1968. № 3. С. 62–69.

³¹ *Толочко П.* Древняя Русь / П. Толочко. Киев, 1987. С. 20–21.

³² *Войтович Л.* Рюрик: легенды и действительность / Л. Войтович // Исследования по русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора И. Я. Фроянова. Москва, 2006. С. 114.

³³ *Пчелов Е.* Происхождение династии Рюриковичей / Е. Пчелов // Труды Историко-Архивного Института. Т. 34. Сборник статей геральдического семинара Историко-Архивного Института Российского Государственного Гуманитарного Университета. Вып. 1. Москва, 2000. С. 140–183; *Его же.* Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. / Е. Пчелов. Москва, 2001. С. 65–67.

³⁴ *Толстой И.* Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт / И. Толстой. Санкт-Петербург, 1882. С. 165–183; Б. и Ч. [*Болсуновский К.* и *Чернев Н.*] Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского. Киев, 1889; *Болсуновский К.* Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских / К. Болсуновский. Киев, 1908; *Орешников А.* Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах / А. Орешников // Археологические известия и заметки Московского археологического общества. Т. 10. Москва, 1894. С. 301–311; *Его же.* Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Известия АН СССР. Серия 7. Отделение гуманитарных наук. 1930. № 2. С. 87–112; *Arne T. J.* Sveriges forbindelser med Ostern under Vikingatiden / T. J. Arne // Fornvannen meddelanden fran Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens. N 6. Stockholm, 1911. N. 1–2. S. 47–48; *Крип'якевич И.* Герб України / И. Крип'якевич // Календар товариства “Просвіта” на 1914 р.

тризуба як зображення якоря, символу мученицької смерті Папи римського Климента, заступника давньої України, святого, особливо шанованого Західною і частиною Східної Церков, висунув львівський дослідник Ігор Мицько³⁵. Ці ж ідеї розгорнули в своєму дослідженні Олег Белов та Георгій Шаповалов³⁶.

Львів, 1914. С. 126–131; *Левшиновский М.* Что означает загадочная фигура на монетах великих князей // *Левшиновский М.* Спорные вопросы русской нумизматики / М. Левшиновский. Петроград, 1915; *Грушевський М.* Про гербові знаки України / М. Грушевський // Народна воля. Київ. № 101. 1917. 3 вересня; *Лихачев Н.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики / Н. Лихачев // Труды Музея палеографии. Вып. 1. Ленинград, 1928; *Его же.* Печати с изображением тамги или родового знака / Н. Лихачев // Там же. Вып. 2. Ленинград, 1930. С. 56; *Таубе М.* Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого / М. Таубе // Сборник статей, посвященных П. Н. Милюкову, 1859–1929. Прага, 1929. С. 117–135; *Его же.* Родовой знак семьи Владимира Святого в его историческом развитии и государственном значении для древней Руси / М. Таубе // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси, 988–1938. Белград, 1939. С. 89–112; *Рыбаков Б.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси в X–XII вв. / Б. Рыбаков // Советская археология. Т. 6. 1940. С. 227–257; *Андрусак М.* Тризуб / М. Андрусак. Б.м., 1947; *Янин В.* Древнейшая русская печать X в. / В. Янин // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 57. Москва, 1955; *Его же.* Княжеские знаки суздальских Рюриковичей / В. Янин // Там же. Вып. 62. Москва, 1956. С. 3–16; *Его же.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. 1–2. Москва, 1970; *Ширинский С.* Ременные бляшки со знаком Рюриковичей из Бирки и Гнездова / С. Ширинский // Славяне и Русь. Сборник статей в честь Б. А. Рыбакова. Москва, 1968. С. 215–223; *Молчанов А.* Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы / А. Молчанов // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. 7. Ленинград, 1976. С. 68–91; *Его же.* Об атрибуции лично-родовых знаков Рюриковичей X–XIII вв. / А. Молчанов // Там же. Т. 16. Ленинград, 1985. С. 66–83; *Его же.* Знаки Рюриковичей на древнерусских печатях и монетах: последняя четверть века их изучения / А. Молчанов // Нумизматический сборник. № 5. Москва, 1997; *Ершевский Б.* Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII – начала XIII вв. с изображением княжеских знаков / Б. Ершевский // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. 10. Ленинград, 1978. С. 47; *Иоаннисян О.* Родовые знаки древнерусских князей X–XIII вв. (литература и источники) / О. Иоаннисян // Геральдика: Материалы и исследования. Ленинград, 1983. С. 109–112; *Кулаков В.* Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. / В. Кулаков // Советская археология. 1988. № 3. С. 106–117; *Макаров Н., Чернецов А.* Сфрагистические материалы из Белозера / Н. Макаров, А. Чернецов // Древности славян и Руси. Москва, 1988. С. 230–241; *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // Пам'ятки України. 1989. № 3. С. 44–48; *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. / Я. Дашкевич // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 листопада 1993 р.). Львів, 1993. С. 32–33; *Белецкий С.* Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К. В. Болсуновского) / С. Белецкий // *Stratum plus*. Т. 6. Кишинев, 1999. С. 288–330; *Его же.* Лично-родовые знаки Рюриковичей на металлических подвесках XI в. / С. Белецкий // *Ruthenica*. Т. 1. Киев, 2002. С. 134–151; *Соболева Н.* Знак Рюриковичей в контексте проблемы “Русь и евроазиатская идея” / С. Белецкий // Хранитель, исследователь, учитель. К 85-летию В. М. Потина. Санкт-Петербург, 2005. С. 33–68.

³⁵ *Мицько І.* Давня історія Підгір'я в контексті українсько-чеських зв'язків / І. Мицько // Слово “Просвіти”. Старий Самбір. Ч. 58. 2003. С. 4.

³⁶ *Белов О., Шаповалов Г.* Український тризуб / О. Белов, Г. Шаповалов. Київ–Запоріжжя, 2008.

І хоч останні знахідки в Ладозі експедиції Анатолія Кірпи́чнікова³⁷, особливо знахідка 20 червня 2008 р. поблизу будівлі 930 р. ливарної формочки з соколом із піднятими крилами, дозволяють досить переконливо пов'язати сокола з тризубом, це не дає жодних підстав для підкріплення “ободрицької” версії. Як показав у своїй блискучій розвідці петербурзький дослідник Андрій Чернов³⁸, це зображення має масу аналогій у скандинавських матеріалах, у тому числі ладозьких, гніздовських і, навіть, на монеті данського конунга з області Данло – Олафа Гудредсона [Айлав Гутфрїтсон] (939–941), знайденої в графстві Кент. Проблема трактування цього зображення і його генези не менш складна³⁹.

Жодних переконливих аргументів, які могли би конкурувати з скандинавською етимологією імені *Рюрик*, засвідченою у джерелах, включаючи давні рунічні написи, і свідчити про автентичність мекленбурзької легенди і ободрицьке (слов'янське) походження Рюрика, немає.

Останні “соломинки”, за які чіпляються антинорманісти, – твердження про практичну відсутність мовних запозичень порівняно з Англією та нібито мізерну інформацію саг про перебування вікінгів на Русі. Спростування цих “тез” не потребує великих зусиль.

У V – середині VI ст. кельтське населення Британії було завойоване скандинавськими колоністами – племенами *ютів*, *саксів* та *англів*, які спочатку утворили 15 своїх “королівств”, об'єднаних пізніше у сім: Кент (юти у 455 р.), Суссекс (сакси у 477 р.), Уссекс (сакси у 491 р.), Ессекс (сакси у 527 р.), Мерсія (англи і сакси у 585 р.), Східна Англія (англи у 593 р.) та Нортумбія (англи у 605 р.)⁴⁰. Ці королівства 827 р. були об'єднані Уссексом в Англію А 835 р. почалося вторгнення данських вікінгів, які 856 р. у Східній Англії утворили цілу область під своїм пануванням – Денло (“область данського права”), спираючись на яку, на початку XI ст. узагалі захопили всю Англію. Рівночасно з Ірландії, Шотландії та північних островів сюди вторгалися норвезькі вікінги, останнє вторгнення яких відбито 1066 р. І данці, і норвежці були мовно близькі до англо-саксів. Масштаби їх переселення були величезними, що засвідчено джерелами та могильниками. Тому і не доводиться дивуватися з мовних запозичень. Водночас у Нормандії та на Сицилії, де вікінги заснували свої держави, подібно до Русі, таких мовних запозичень практично не збереглося. У Нормандії, яка утворилася 911 р. як герцогство вікінгів, без притоку свіжих колоністів під впливом більш розвинутого суспільства, вікінги до 1066 р.

³⁷ Див.: *Кирпи́чніков А.* Ладожская жемчужна в Балтийском море / А. Кирпи́чніков // *Родина*. 2008. № 9.

³⁸ Див.: *Чернов А.* В старой Ладоге найден герб Рюрика? / А. Чернов // Режим доступу: <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm> [12.02.2013].

³⁹ Див.: *Кулаков В.* Иконография геральдических орлов Германии и Пруссии / В. Кулаков // *Альманах Марс*. 1997. № 1.

⁴⁰ Див.: *Мельникова Е.* Меч и лира. Англосаксонское общество в истории и эпосе / Е. Мельникова. Москва, 1987.

практично повністю асимілювалися, зберігши тільки військові навички, краще розвинені ніж у французів. У 1066 р. в Англії висадилися вже нормани лише за назвою. Нові завойовники принесли французькі традиції і французьку мову⁴¹.

Що стосується саг, то тут варто звернути увагу, що збереглися ті записані саги, які були складені після повернення їх героїв на батьківщину. Через те, якщо порівнювати число саг, де згадуються походи і поїздки в Гардаріку (Русь), Альдейг'юборг (Ладогу), Хольмгард (Новгород) чи Б'ярмію (Карелу) з числом саг, де згадуються походи і поїздки на Сицилію чи в землі франків, то все ж число перших переважатиме. Це притому, що вікінги тримали в страху протягом майже трьох сторіч землі наступників Карла Великого.

“Саги про давні часи”. Ряд скандинавських саг з циклу “саг про давні часи” (“Пергамент з плоского острова”, “Сага про Гальвдана, сина Естейна”, “Сага про Стурлауга Працьовитого”, “Сага про Хрольва Пішехода”, “Сага про Тидрека Бернського”), а також “Пісня про Хюндле” зі “Старшої Едди” та “Молодша Едда” Сноррі Стурлусона⁴², розповідаючи про ранню історію Ладоги (Земляне городище Ладоги виникло як городище вікінгів не пізніше 753 р., дата надійно встановлена за дендрохронологією містків, отриманою Наталею Черних та Євгеном Рябіним у 1970–1980 рр.⁴³), розглядають її як центр одного зі скандинавських королівств (у цей період таких “королівств” у скандинавських землях і на територіях, які контролювали вікінги, було більше сотні). В цих джерелах, схоже, відбиті реалії історії Ладозького королівства кінця VIII – середини IX ст., серед яких виділяються епізоди боротьби шведських і данських вікінгів за володіння цим королівством. Спочатку у королівстві утвердилися шведські вікінги, які походили з Готланду, потім “морський конунг” Ейстейн та його син Гальвдан (*Hálfdan*) захопили королівство, Гальвдан не зумів його втримати і туди повернулися нащадки попередніх правителів. Але згодом королівство захопила інша група шведських вікінгів. Цьому останньому епізоду присвячений цілий цикл саг.

Син Ейстейна Гальвдан Старий далеко не один герой давніх саг. Давні саги розповідають про багатьох конунгів з таким іменем. Але жоден з них не зв'язаний з Ладогою чи іншими східними землями. Саги розповідають про шведського конунга сина Ерунда Гальвдана Старого (бл. 500–520); конунга Гальвдана Хороброго (бл. 650–690-х рр.), батька конунга Швеції, Данії та Східної Англії Івара Широки Обійми; норвезького конунга Гальвдана Біла Кість (бл. 750); сина Ейстейна Гріма норвезького конунга Гальвдана Щедрого на золото і

⁴¹ Горский А. Начало Руси: славяно-варяжская дилемма? / А. Горский // Родина. 2009. № 9. С. 18.

⁴² Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. / Е. Рыдзевская. Москва, 1978. С. 69, 85–88.

⁴³ Рябинин Е., Черных Н. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований / Е. Рябинин, Н. Черных // Советская Археология. 1988. № 1. С. 72–100.

Скупого на їжу (790–800?), який був дідом конунга Гальвдана Чорного (бл. 820 – бл. 860), батька першого конунга об'єднаної Норвегії Гаральда Харфарга (858–934).

“Саги про давні часи північних країн” містять розповіді про події, які мали місце до 875 р. (тобто до ісландської колонізації). Данський хроніст Саксон Граматик (бл. 1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення *Gesta Danorum*⁴⁴, але записувати їх почали аж бл. 1250 р.⁴⁵, а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV століття. Саме ці саги зберегли чи не найбільше цікавої інформації з найдавніших періодів, яка потребує ретельної перевірки та звільнення від пізнішого нашарування⁴⁶. Однак саме ці саги найменш досліджені і недоступні у слов'янських перекладах.

Звернемося до цих складних джерел:

– “Пергамент з плоского острова” [*Flateyjarbók*] – найбільший ісландський манускрипт з 225-ти листів, укладений у 1387–1394 рр. двома священиками з втрачених записів давніх саг. Одна з них згадує, що конунг “Гальвдан Старий взяв собі в жони Альфію, дочку Едмунда, конунга з Хольмгарда [Новгорода – Л. В.]”⁴⁷. Зрозуміло, що Новгород у IX ст. ще не було і мова в початковому тексті йшла про Ладогу.

– “Сага про Гальвдана, сина Ейстейна” [*Hálfðanar saga Eysteinnssonar*]⁴⁸ остаточно сформована бл. 1350 р.⁴⁹ але основа її поза сумнівами набагато давніша. За нею рід Ейстейна походив від самого Одина – головного із богів скандинавського пантеону. Але реалії значно скромніші: за цією ж сагою Ейстейн він був сином Транда – навіть не конунга, а тільки хевдінга Нідароса (Тронгейма) в Норвегії. Одружившись з Асою, дочкою одного з “морських конунгів” Сігурда Оленя, він отримав за нею дві невеликі області в Норвегії: майже незаселений Фінмарк на півночі та Хагаланд в Упланді. По смерті Аси він втратив ці “королівства” і зайнявся піратством на Балтиці. Якось він напав на Альдейгюборг [Ладогу – Л. В.], де “тоді правив... той конунг, якого звали Хергейр, він був похилого віку. Істерд звали його дружину, вона була дочкою конунга Хлеовера з Гаутланду... У них була дочка на ім'я Інтігерд, – чарівниша за всіх дівчат і такого високого зросту як мужчина; вона була всебічно

⁴⁴ Див.: Davidson H. Introduction to Saxo Grammaticus *The History of the Danes*. Book I–IX. Vol. II. Commentary / H. Davidson. Cambridge, 1980.

⁴⁵ Schier K. *Sagaliteratur* / K. Schier. Stuttgart, 1970. S. 81.

⁴⁶ Ibid. S. 72–91.

⁴⁷ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. ... С. 69.

⁴⁸ Повний текст саги (найдавніший пергаментний рукопис 1450–1475 рр.): *Hálfðanar saga Eysteinnssonar* // *Fornaldarsögur Norðurlanda* / Utg. av Guðni Jónsson, Bjarni Vilhjálmsson. Bd. 3. Reykjavík, 1944. Bl. 283–319; *Halfdan Eysteinnsson* // *Seven Viking Romances* / Translate with an Introduction by Hermann Pálsson and Paul Edwards. London–New York, 1985. P. 171–198; *Die Saga von Haldan Eysteinnsson* // *Zwei Abenteuersagas* / Aus dem Altnordische übersetzt und mit einem Nachwort von Rudolf Simek. Leverkusen, 1989. S. 55–99.

⁴⁹ Vries J. *de Altnordische Literaturgeschichte* / J. de Vries. T. 2. Berlin, 1967. S. 496–497.

обдарована”⁵⁰. Скориставшись з того, що його військо було чисельнішим (“в Хергейра війська було мало”), Ейстейн здобув Альдейгюборг і став там конунгом, одружившись з вдовою Хергейра. Але вікінги Хергейра згодом помстилися за смерть свого конунга, вбивши Ейстейна. Після нього конунгом обрали його сина Гальвдана, який зайнявшись пошуками вбивців батька, завоював Бярмаланд [Корелу – Л. В.] і тільки через п’ять років пригод на *Austrvegr* (Східному шляху) повернувся до Альдейгюборга⁵¹. Інгігерд⁵², дочка попереднього ладозького конунга Хергейра, тим часом виховувалася у Скулі, ярла Алаборга. Навколо локалізації цього пункту триває дискусія: на Білоозері⁵³, у Приладожжі⁵⁴, на Онезькому озері⁵⁵ чи поблизу Олонця на березі Ладоги⁵⁶. Ця дискусія дає певні засади для визначення гіпотетичної території Ладозького “королівства”. Після смерті Ейстейна і від’їзду Гальвдана Інгігерд з чоловіком повернулися у Ладогу. Через п’ять років сюди повернувся і Гальвдан, але не затримався, пірнувши знову у круговерть пригод, які завершилися його поверненням у материнські землі в Норвегії⁵⁷.

– “Сага про Гальвдана, приймака Брани” [*Hálfðanar saga Bronufóstra*] сформована бл. 1300 р., яка збереглася в рукописах XV ст., розповідає, що Хавдан був сином данського конунга Грінга, а Інгігерд була його сестрою. Обоє були врятовані ярлом Торвідом після загибелі їх батька і відправлені у Бярмаланд, де правив його брат Оттар. Коли Гальвдану виповнилося 12 років, Оттар дав йому чотири кораблі з якими той розпочав свою одісею, яка кидала його то до берегів легендарного Гелуланді (Лабрадор?), то до берегів Англії⁵⁸.

– “Сага про Стурлауга Працьовитого” [*Sturlaugs saga starfsama*], остаточно сформована на межі XIII–XIV ст.⁵⁹, розповідає, що в Альдейгюборзі правив старий конунг Інгвар, який мав дочку Інгігерд (“вона була прекраснішою від

⁵⁰ *Hálfðanar saga Eysteinnssonar* / Hrsg. F. R. Schröder. Halle, 1917. S. 93–94.

⁵¹ *Ibid.* S. 106.

⁵² Образ Інгігерди з цієї саги має ряд паралелів з Інгігерд королівських саг. Див.: Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.) / Т. Джаксон. Москва, 1994. С. 108–110; Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (по материалам скандинавских саг) / Г. Глазырина, Т. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 год. Москва, 1986. С. 108–115.

⁵³ Kleiber B. Zu einigen Ortsnamen oms Gardarike / B. Kleiber // *Scando-Slavica*. Т. 3. 1957. S. 222; Schramm G. Normannische Stützpunkte in Nord westrussland. Etappen einer Reichsbildung im Spiegel von Namen / G. Schramm // *Beiträge zur Namenforschung*. N.F. Bd.17. 1986. H.3. S. 280–282.

⁵⁴ Лебедев Г. Эпоха викингов... С. 187.

⁵⁵ Ellis-Davidson H. R. *The Viking Road to Byzantium* / H. R. Ellis-Davidson. London, 1976. P. 41.

⁵⁶ Глазырина Г. Alaborg “Саги о Хальвдане, сыне Эйстейна”. К истории Русского Севера / Г. Глазырина // Древнейшие государства на территории СССР. 1978 г. Москва, 1978. С. 203–204.

⁵⁷ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв... С. 85; Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003. С. 364–367.

⁵⁸ Тиандер К. Поездки скандинавов в Белое море / К. Тиандер. Санкт-Петербург, 1896. С. 287–292.

⁵⁹ Vries J. de *Altnordische Literaturgeschichte*... Т. 2. S. 499.

всіх жінок і дуже мудрою”), яка відмовила Фрамару, шведському вікінгу, котрий прибув до Альдейгюборга з 60-ма дракарами. Тоді Фрамар повернувся до Швеції, отримав допомогу від названого брата Стурлауга, який зайняв Альдейгюборг, поставив у ньому конунгом Фрамара і видав за нього Інгігерд. І правив спочатку Фрамар “радячись з кращими людьми в тій країні”⁶⁰.

– “Сага про Грольва Пішохода” [*Gaungu-Hrólfs saga*]⁶¹ повідомляє: “Хреггвід називався конунг, він правив у Хольмгардарікі [Новгороді на Русі – Л. В.] ... дочка, котру звали Інгігерд; вона була найпрекраснішою і більш м’якою від всіх жінок у всій Гардарікі [Русі – Л. В.]”⁶².

– З “Саги про Тідрека Бернського” [*Tidreks saga af Bern*], створеної бл. 1250 р. в Бергені на базі пізніше втраченої німецької балади про Дітріха Бернського⁶³, довідуємось, що в Хольмгарді правив конунг Хертніт⁶⁴;

– “Пісня про Гюндле” зі Старшої Едди і, нарешті, Молодша Едда Сноррі Стурлусона (1178–1241) також подає відомості про Гальвдана Старого: “Конунга звали Гальвдан Старий, він був славнішим з усіх конунгів. Він був великим воїном і далеко ходив на схід, там він вбив на поєдинку того конунга, якого звали Сіттрют, він вступив у шлюб з тою жінкою, яку звали Альвіт Мудра, дочкою конунга з Хольмгарду [Новгороду – Л. В.], у них було 18 синів”⁶⁵.

Інформацію, подібну до розповідей саг, подає так званий Іоакимовий літопис у переказі Василя Татищева. Навколо цього літопису триває дискусія⁶⁶, можна погодитися з одним з перших дослідників цієї пам’ятки Петром Лавровським (1827–1886) – неможливо довести, що літопис дійсно написаний новгородським єпископом Іоакимом Корсунянином і дійшов до нас у первісному вигляді, а вважати його дані не більше ніж вірогідними, було би несправедливо⁶⁷. І все ж,

⁶⁰ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв... С. 85; Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий / Г. Глазырина. Москва, 1996. С. 158–159, 164–165, 170–171.

⁶¹ Gongu-Hrólfs saga // Fornaldar sogur Norðrlanda. Udg. Ved. C.C.Rafn. Bd.3. København, 1830. S. 235–364.

⁶² Ibid. S. 237–238; Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв... С. 86.

⁶³ Vries J. de Altnordische Literaturgeschichte... Т. 2. S. 500–501, 514–520. Текст саги див.: Tidriks saga of Bern. Utg. Au H.Bertelsch. Bd.1–2. København, 1908–1911.

⁶⁴ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв... С. 87. Див. також: Веселовский А. Русские и вильтинцы о Тидреке Бернском (Веронском) / А. Веселовский. Санкт-Петербург, 1906. С. 130–190.

⁶⁵ Кирпичников А. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв... С. 88.

⁶⁶ Див.: Азбелев С. Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли / С. Азбелев. Санкт-Петербург, 2007. С. 6–34; Пчелов Е. Рюрик / Е. Пчелов. Москва, 2010. С. 37–67; Конча С. Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о ее происхождении / С. Конча // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. Москва, 2012. № 3. С. 98–111.

⁶⁷ Лавровский П. Исследование о летописи Якимовской / П. Лавровский // Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук. Кн. 2. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1856. С. 77–160.

схоже, що окремі частини цієї пам'ятки зберігають давню автентичну інформацію. Ще Бьєрн Клейбер відзначив, що одне з джерел, які відносяться до кола “саг про давні часи”, могло стати основою Іоакимового літопису⁶⁸. Цю версію розвинув Гліб Лебедев, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буриной (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), – це ріка Куммене у Фінляндії, а ім'я “Адвінда” присутнє в новгородському ономастиконі – одного з посадників звали Отвіне⁶⁹.

Зрозуміло, що у цьому ряді саг розповіді передані різними скальдами, які зробили своїх замовників головними героями. Крім того ці розповіді також відбивають різночасові епізоди боротьби за Ладогу різних груп шведських та данських вікінгів⁷⁰.

Поряд з Ладогою та її околицями формувалася Славія – суперсоюз пришлих словен, частини кривичів та чуді (угро-фінських племен), яка на цьому етапі потрапила під вплив королівства вікінгів, зв'язаного з міжнародним транзитним шляхом із Каспійського моря через Волгу та її басейн до Балтійського моря, який в районі оз. Ільмень та р. Волхов проходив через землі, колонізовані словенами⁷¹. Все це сприяло розквіту Ладоги, що виросла з центру міжплемінного обміну на місто – поліетнічний торговий центр, і підвищувало зацікавленість у цьому пункті не тільки різних груп шведських та данських вікінгів, але й бродячих “морських конунгів” з Норвегії.

Гальвдан Старий відомий не лише з давніх саг. Цей представник династії ютландських конунгів, родичів данських Скъольдунгів (*Skjöldung*), залишається загадковою постаттю. Ютландські конунги походили з “морських конунгів”, які прославилися перш за все як знамениті пірати. Саги приписують утворення королівства в Ютландії Сігурду Рінге (Кільце), батькові Рагнара Ладброка і відносять цю подію до кінця VIII ст., причому в ролі його союзників виступають володарі Острогарда (Данія) та Кунігарда (Києва)⁷².

Рання генеалогія Скъольдунгів та Інглінгів страшенно заплутана⁷³. Вважають, що Гальвдан Старий був молодшим братом данського конунга Ёрма і сином

⁶⁸ Kleiber B. Nordiske spor i en gammel Russiske kronika / B. Kleiber // Maal og Minne. Oslo, 1960. Heft 1–2. S. 70.

⁶⁹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. / Е. Пчелов. Москва, 2001. С. 62.

⁷⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. Біла Церква, 2006. С. 199.

⁷¹ Носов Е. Новгородское (Рюриково) городище / Е. Носов. Ленинград, 1990. С. 189.

⁷² Крузе Ф. О происхождении Рюрика / Ф. Крузе // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1836. Январь. С. 49.

⁷³ Див.: Francke G. Genealogische Tabellen zur Geschichte der Skandinavischen Völker. 1834. Генеалогія Скъольдунгів базується на “Родовому переліку Скъольдунгів” (*Landfærgatal Skjöldunga*), складений Семундом Мудрим († 1133), “Родоводі данських конунгів” (*Ævi Danakonunga*) Арі Мудрого (1067/1068–1148) та “Сазі про Скъольдунгів” (*Skjöldunga saga*), записаній у 1180–1200 рр. і відомій у переказах та фрагментах в основному з латинських конспектів *Rerum Danicarum Fragmenta* Ангрімура Енсона (1568–1648). Генеалогія Інглінгів базується на “Переліку Інглінгів” скальда Тьодольва Мудрого з Хвініра (кін. IX ст.) та “Сазі про Інглінгів” (*Ynglinga saga*), створеної Сноррі Стурлусоном між 1220–1230 рр.

Гаральда Хільдїтена (Бойовий зуб)⁷⁴, а також був родичем Сігурду Рінге та Рагнару Лодброку. Спробуємо розібратися у цих родинних стосунках.

Хто дійсно був батьком Гальвдана Старого? За сагами він був сином Ейстейна, сина хевдінга Транда. Втративши, по смерті дружини, володіння у Північній та Південній Норвегії, Ейстейн перетворився на “морського конунга” і зайнявся піратством на Балтиці, грабуючи також землі Бярмії. Його братові Ейріку Мандрівнику, теж “морському конунгу”, саги приписують віднайдення шляху до Константинополя – в землю Одаїнсак (“Луки безсмертя”). Окрема сага про Ейріка Мандрівника записана близько 1300 р.⁷⁵

Ім'я Ейстейн характерне для VIII ст. За згаданою сагою про Гальвдана, сина Ейстейна [*Hálfðanar saga Eysteinnssonar*], конунг Ейстейн з сином Гальвданом на 30 дракарах вийшли в Аустрвез [*Austrvegr* – Східний шлях, землі за Балтійським морем в глибині материка⁷⁶]. Саме під час цього походу було здобуто Альдейгюборг [Ладога – Л. В.]. За цією ж сагою Ісгерд, дружина ладозького конунга Хергейра, була дочкою Хледвера, конунга з Гаутланда (Готланда) у Швеції. Саме шведські вікінги з Готланду, на думку дослідників, були засновниками ранньої Ладоги, яка мала найбільш інтенсивні контакти зі шведськими землями⁷⁷. Після загибелі Ейстейна Гальвдан передав Ладогу братові Ісгерд.

Захоплення Ладоги “морським конунгом” Ейстейном можна віднести до останньої чверті VIII ст. (бл. 780 р. або трохи раніше). Цей сміливий пірат поспішив закріпити своє становище шлюбом з вдовою попереднього конунга Хергейра. Це було подвійно корисним як з огляду на узаконення його узурпації, так і з огляду збереження миру і підтримки Готланду. Але частина ладозьких вікінгів шведського походження не погодилася служити прибулим норвезько-

⁷⁴ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1826. S. 162, 349; Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в... С. 78.

⁷⁵ Simek R., Pálsson H. Lexikon der altnordischen Literatur / R. Simek, H. Pálsson. Stuttgart–Kröner, 1987. S. 70.

⁷⁶ До кінця XI ст. в сагах *Austrvegr* – Східний шлях звично означав землі Русі. Так Ярослав Мудрий (Яріцлав за сагами) нерідко іменується як *Austrvegr konunge* – конунг Східного шляху, а місцеве населення як *Austrvegrsmenn* – жителі Східного шляху. З XII ст. назва *Gardariki* витісняє *Austrvegr*, останній термін залишається виключно для означення південно-східного побережжя Балтики: Віндланд (Vindland), Курланд (Kurland), Естланд (Estland) і т.д. (Див.: Глазырина Г., Джаксон Т., Мельникова Е. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 483).

⁷⁷ Потин В. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.) / В. Потин // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. Ленинград, 1970. С. 67; Давидан О. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией (по материалам нижнего слоя Староладожского городища) / О. Давидан // Скандинавский сборник. Вып. 16. Таллин, 1971. С. 112; Лебедев Г. Археологические памятники Ленинградской области. Ленинград, 1977. С. 164–193; Даркевич В. Международные связи // Древняя Русь. Город, замок, село / В. Даркевич. Москва, 1985. С. 389; Седых В. Северная Русь в эпоху Рюрика по данным археологии и нумизматики / В. Седых // Ладога и истоки русской государственности и культуры... С. 84–96.

данським вікінгам Ейстейна, що привело до його загибелі. Очевидно через це і Гальвдан не залишився у Ладозі, а передав її шведському принцу. Дочка загиблого ладозького конунга Інгігерд по смерті Ейстейна також поборолася за Ладогу і повернулася туди з чоловіком.

Перша датована джерельна згадка про Гальвдана відноситься до 782 р., коли він очолив посольство від данського конунга Сігіфріда (*Sigifridus*) до короля франків Карла Великого⁷⁸. Загалом місія була успішною і згодом Гальвдан утвердився у західній частині Ютландії і навіть претендував на данський престол, виступаючи у 810 р. суперником конунга Готфреда, сина Горма.

З цих відомостей випливає, що Гальвдан мав належати до династії Скульдунгів або бути з нею пов'язаним близькими родинними зв'язками. Батько Горма – Гаральд Гільдетан був конунгом Ютландії. Дослідники початку XIX ст. вважали, що у конунга Гаральда було троє синів: Горм, Рюрик та Гальвдан⁷⁹. Гаральд Гільдетан за “Піснею Хюндле” з Старшої Едди був Скульдунгом, сином данського короля Рюрика Метателя Кілець та Ауд, дочки Івара Широки Обійми. Його зведеним братом був Рандвер, батько Сігурда Рінга і дід Рагнара Лодброка. Цей Рандвер був нібито сином конунга Гардаріки (Русі) Радбарда (*Radbardr* – Рудобородий). Чи не йде тут мова про одного з конунгів Ладоги?⁸⁰

Чи був Гальвдан Старий братом данського конунга Горма⁸¹? А якщо був, то яким братом? Рідним чи двоюрідним? Успішний “морський конунг” Ейстейн був сином хевдінга, тобто не належав до династії норвезьких Інглінгів чи данських Скульдунгів. Отже, якщо Ейстейн був батьком Гальвдана, то братом Горма Гальвдан міг бути лише за матір'ю, яка в такому випадку мусила бути сестрою батька конунга Горма.

За сагами Аса, дружина Ейстейна і мати Гальвдана, була дочкою “морського конунга” Сігурда Херта (Оленя). Але Гальвдан у 782 р. вже очолював данське посольство, а знаний сагам Сігурд Херт одружився з Ауслас, дочкою Сігурда Зміїне Око, яка стала матір'ю Аси. Сігурд Зміїне Око був одним з синів Рагнара Лодброка, який загинув 865 р. Отже Гальвдан не міг бути сином цієї Аси і внуком Сігурда Херта. В остаточному варіанті саги її редактори самі заплуталися в родоводах, що, враховуючи наявність багатьох героїв з однаковими або подібними іменами та пізні записи саг, було не так важко зробити.

Батьком Аси міг бути конунг Сігіфрід, який у 777 та 782 рр. підтримав вожда саксів Відукінда в боротьбі з королем франків Карлом Великим. Цей конунг,

⁷⁸ Ловмянский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский” / Х. Ловмянский // Скандинавский сборник. Вып. 7. Таллин, 1963. С. 224–226, 228–229.

⁷⁹ Крузе Ф. О происхождении Рюрика... С. 75.

⁸⁰ Милютенко Н. “Гардская” версия происхождения Рагнара Кожаные Штаны (Сага о Скёльдингах) / Н. Милютенко // Ладога и эпоха викингов. Материалы к Четвертым чтениям памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург, 1998. С. 30–33.

⁸¹ Крузе Ф. О происхождении Рюрика... С. 51.

схоже, належав до молодшої гілки Скьольдунгів⁸². Між 797–800 рр. після Сігіфріда конунгом став Гаральд Гільдетан. Горм та Рюрик (названий так в честь діда, що було традицією у скандинавів) були його синами, а Гальвдан, напевно, – племінником, сином сестри та Ейстейна. В іншому випадку Гальвдан був рідним братом Горма та Рюрика і наймолодшим сином Гаральда Гільдетана. Я схилиюся більше до першого варіанту.

Конунг Гаральд Бойовий Зуб помер близько 800 р. Горм став данським конунгом, успадкувавши батьківський престол за Гаральдом Гільдетаном, а Рюрик отримав від Карла Великого Рустрінгію у Фрисландії⁸³, на яку претендував і Гальвдан. Після цього Горм, схоже, віддав давні володіння Рюрика на ободрицькому кордоні своєму старшому синові Готфреду, а двоюрідному братові Гальвдану – частину Ютландії, яка примикала до Рустрінгії (східної частини Фризії від затоки Зайдерзее до меж Ютландії), що давало можливість данським конунгам контролювати побережжя Північного моря на доволі великому проміжку. Наявність у Ладозі значних фризських матеріалів та інформація саг дозволяє припускати, що Гальвдан робив спроби повернути собі Ладогу, причому періодично це йому вдавалося. Ця боротьба відбита також у розповідях про військові експедиції, які конунг Горм посилав на Готланд, у Бярмію та Герут.

Діяльність Готфріда, чиї володіння межували з імперськими та землями ободритів, значно краще відбилася в джерелах ніж діяльність його батька Горма чи дядьків Рюрика та Гальвдана. Готфрід намагався провадити активну політику, намагаючись використати вигідне розташування своїх володінь і контролювати торговельні потоки між імперськими, слов'янськими землями та королівствами вікінгів⁸⁴. Його турбувало розширення імперії франків і він укріплював свої кордони та підтримував дипломатичні стосунки з Карлом Великим⁸⁵.

Врешті 808 р. він здобув і розрушив Рерік (очевидно заснований у кінці VIII ст. його дядьком Рюриком), перевіз звідти торговців і ремісників в Гедебу (*Hedeby*)⁸⁶. Ще Павел Шафарик пов'язав це місто з ободричами, припускаючи, що його назва походить від рарога – найшвидшого з соколиних, який міг бути тотемом чи божеством ободричів⁸⁷. Однак вже Любор Нідерле звернув увагу,

⁸² М. Беляев отожнював Сігіфріда зі Сігурдом Рінгом (*Беляев Н. Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи // Seminarium Kondakovianum. Т. 3. Прага, 1929. С. 223*), з чим погодитися важко. Крім того, що ці імена зовсім різні, є ще хронологічні невідповідності. Остання згадка про Сігіфріда відноситься до 797 р., а син Сігурда Рінга – знаменитий Рагнар Лодброк загинув десь у 865 р. під час чергового морського походу.

⁸³ *Francke G. Genealogische Tabellen... S. 406.*

⁸⁴ *Jones G. A History of the Vikings / G. Jones. Oxford, 1984. P. 102–104.*

⁸⁵ *Мельникова Е. Вступление норманнов в дипломатические отношения с Франкской империей // Historia animate. Памяти О. И. Варяш. Ч. 3. Москва, 2004. С. 22–38.*

⁸⁶ *Annales Regni Francorum / Ed. G. H. Pertz, F. Kurze // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1895. P. 126–127.*

⁸⁷ *Szafarzyk J. Słowiański starożytności / J. Szafarzyk. T. 2. Wrocław, 1848. S. 236–238; Šafařík P. J. Slovanske starožitnosti / P. J. Šafařík. Dil. 2. Praha, 1937.*

що П. Шафарик не врахував інформацію джерела, де чітко сказано “*lingua danorum Reric dicebatur*” (“данською мовою в Реріку розмовляли”⁸⁸). Тобто місто було з переважно данським населенням.

Шафаріку заперечували багато авторів. Більшість обстоювало германську етимологію назви поселення і його данський характер. Дискусія на цю тему продовжується⁸⁹, а сам емпорій Рерік не локалізований досі. Нині існує мекленбурзьке містечко Рерік (на яке посилаються антинорманісти) отримало таку назву лише 1938 р., а з XIII ст. воно було відоме в джерелах як село Альт Гаарз (*Alt Gaarz*). Де знаходився Рерік, чи був він в землі ободричів як данська факторія чи знаходився на дансько-ободрицьким кордоні і ободричі лише пробували його захопити – це питання залишається дискусійним. Найбільш обґрунтованою виглядає локалізація Реріка у Мекленбурзі – в районі сучасного Вісмара⁹⁰.

Назва цього еспорію пов’язана з Рюриком, молодшим братом данського конунга Горма, який отримав від Карла Великого володіння у Фрисландії. Очевидно до того він мав володіння на ободрицькому кордоні, які після його переходу у Фрисландію, перейшли до Готфріда. Емпорій Рерік, очевидно, був заснований ним десь на початку останньої чверті VIII ст., коли данці намагалися захопити принаймні частину території ободричів⁹¹.

⁸⁸ *Annales Regni Francorum* / Ed. G. H. Pertz, F. Kurze // *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoverae, 1895. P. 126.

⁸⁹ *Wigger F.* Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066 / F. Wigger. Schwerin, 1860; *Löffler L.* Handelsstaden vid Östersjön som på danskarnas språk kallades Reric / L. Löffler // *Namn jch bygd*. T. 7. 1919. S. 25–26; *Vogel W.* Das emporium Reric, Festschrift til Halvdan Koht / W. Vogel. Oslo, 1933. S. 85–92; *Vasmer M.* Germanen und Slaven in alter Zeit / M. Vasmer // *Namn jch bygd*. T. 21. 1933. S. 128–130; *Koczy L.* Sklwanja Adama Bremeńskiego / L. Koczy // *Slavia Occidentalis*. T. 12. Poznań, 1933. S. 217; *Beltz R.* Der Burgwall von Alt-Gaarz (Mecklenburg) / R. Beltz // *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit*. T. 11. 1935. S. 107; *Id.*, Reric und Thrasiko, Zwei Namen unserer frühesten Geschichte / R. Beltz // *Monatshefte für Mecklenburg*. 1938. S. 220; *Id.*, Zu Reric / R. Beltz // *Mecklenburg*. T. 34. 1939. S. 175–177; *Kroggmann W.* Reric // *Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde* / W. Kroggmann. T. 103. Schwerin, 1939. S. 77–84; *Vries J. de* Altnordisches etymologisches Wörterbuch / J. de Vries. Leiden, 1962; *Doberan Kr.* Ein Beitrag zur Lage von Reric / Kr. Doberan // *Varia Archaeologica*. Berlin, 1964. S. 237–254; *Herrmann J.* Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder / Neisse und Elbe / J. Herrmann. Berlin, 1968. S. 19; *Leciejewicz L.* Miasta Słowian północnopółabskich / L. Leciejewicz. Wrocław, 1968. S. 20.

⁹⁰ *Херрманн И.* Ободриты, лютичи, рюане / И. Херрманн // *Славяне и скандинавы* / Пер. Г. Лебедева; под ред. Е. Мельниковой. Москва, 1986. С. 338–346; *Zwischen Reric und Bornhoved: die Beziehungen zwischen den Danen und ihren slawischen Nachbarn von 9. bis ins 13. Jahrhundert.* Beiträge einer internationalen konferenz. Leipzig, 4–6 December 1997 / Hrsg. Von O. Hack und Chr. Lubke. Stuttgart, 2001.

⁹¹ *Bogusławski W.* Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej / W. Bogusławski. T. 3. Poznań, 1895. S. 28–35; *Wachowski K.* Słowiańszczyzna Zachodnia / K. Wachowski. Warszawa, 1902. S. 84–112; *Knorr H. A.* Die Hacksilberfunde Hinterpommerns der Grenzmark und der Neumark / H. A. Knorr // *Mannus*. T. 28. 1936. S. 160–229; *Jankuhn H.* Sechs karten zun Handel des 10. Jahrhunderts

Емпорій Рерік перетворився на конкурента Гедебю, яке після його розгрому стало головним балтійським центром, через який проходили потоки міжнародної торгівлі⁹². І хоча само поселення не зникло відразу, бо 809 р. тут було вбито ободрицького князя Дрожжа⁹³, але воно вже не становило загрози для Гедебю. У нових умовах наступу франків, які користалися з ободрицько-данських протиріч, Готфрід уже не бачив можливості розширення території за рахунок ободричів. Стояло питання оборони власне данських земель. Саме тому він оточив свою столицю потужними укріпленнями і почав спорудження оборонної лінії *Dannevirke*, яка тягнулася від бухти Шпей, де розміщувався Гедебю, до боліт на заході півострова, а друга частина укріплень між бухтою Шпей та Еккерфьордом захищала півострів Швансен. Рештки цих укріплень, основою яких був вал, загальною довжиною близько 30 км та висотою від 3,6 до 6 м, збереглися. Цю лінію завершили вже в XI ст.⁹⁴

По смерті Горма у 810 р. Готфрід зайняв головний престол Данії в Лейдре, але відразу хитка рівновага, яку підтримував Горм, порушилась. Розгорілася боротьба між Готфрідом та його дядьком Рюриком, котрого підтримав Гальвдан. Рюрик загинув⁹⁵, а Фрисландія перейшла до Гальвдана. Тоді Готфрід зібрав ледунг з 200 дракарів і тричі вторгався у Фрисландію. Боротьба закінчилася його перемогою, Фрисландію обклали данино⁹⁶. Гальвдан, котрий програв, напевно, повернувся у норвезький Вестфальд, де і помер, як повідомляє “Сага про Інглінгів”.

Отже, Гальвдан Старий був Скьольдунгом за матір’ю. Він поводив себе подібно до батька та інших “морських конунгів”, намагаючись утримати під своєю зверхністю важливі у торговельному плані центри в різних регіонах (Ладугу, Південну Ютландію та якісь землі у Південній Норвегії).

Події, які відбувалися у Ладозі після 810 р. у джерелах не відбилися. Саги розповідають про вдалий напад на Ладугу близько 852 р. або раніше, в якому взяли участь шведські вікінги Фрамар, Стурлауг і син Стурлауга Хрольв. На

im westlichen Osterseebecken / H. Jankuhn // *Archaeologia–Geographica*. T. 1. 1950–1951. Z. 1. S. 8–16; *Ślaski K. Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII–XII w.)* / K. Ślaski // *Pamiętnik Słowiański*. T. 4. Kraków, 1954. S. 227–234; *Fritze W. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung von Stammesstaat zum Herrschaftsstaat* / W. Fritze // *Sielung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. Von H. Ludat. Ciessen, 1960. S. 141–149; *Labuda G. Organizacje państwowe Słowian Zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku)* / G. Labuda // *Początki państwa polskiego*. T. 1. Poznań, 1962. S. 65–69; *Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters* / J. Herrmann. Berlin, 1984.

⁹² Мельникова Е. Укрощение неукротимых: договоры с норманнами... С. 14–15.

⁹³ *Annales Regni Francorum*... P. 129.

⁹⁴ Див.: *Künl J., Hardt N. Dannevirke – Nordens Største fortidsminde. Musset ved Dannerirke* / J. Künl, N. Hardt. *Dannevirkegården*, 1999.

⁹⁵ *Крузе Ф. О происхождении Рюрика*... С. 51.

⁹⁶ *Саксон Анналист. Хроника 741–1139* / Изд. подг. И. В. Дьяконов. Москва, 2012. С. 47.

підставі інформації Житія св. Анскарія (написаного гамбурзько-бременським єпископом Рімбертом до 865 р.) Анатолій Кірпи́чников пов'язує цю подію з походом шведського конунга Анунда з Данії на Бірку у 852 р.⁹⁷ Прогнаний з Швеції конунг Анунд знайшов пристанище в Данії. Отримавши допомогу від данських вікінгів, яких приваблювала багата здобич, він долучив до своїх 11 дракарів ще 21 данський корабель і несподівано з'явився біля Бірки. Там йому стало шкода розоряти рідне місто і він запропонував “запитати” волю богів через метання жереба, що було звичним для вікінгів у подібних випадках. Жереб спрямував їх до іншого міста *in finibus Sclavorum*, несподіваний напад на яке приніс їм успіх і багату здобич⁹⁸.

Схоже, що після того, як Гальвдан переніс центр своєї діяльності в Ютландію, у Ладозі залишалися нащадки Інгігерди, дочки Хергейра, та її мужа Ульвкеля. Старий конунг Інгвар міг бути якраз їх сином. Після його загибелі Фрамар став ладозьким конунгом, одружившись з його дочкою Інгігерд (названою так на честь бабусі), і спочатку правив “*радячись з кращими людьми в тій країні*”. До того часу в Ладозі та її окрузі вже сформувалося слов'яно-фінське суспільство з вкрапленням старої місцевої варязької *руси* (нащадків готландців), лідером якого був Гостомисл. У результаті повстання, організованого цією елітою у 860 р. (відштовхуючись з Найдавнішого зведення) чи 865 р. (судячи за тотальною пожежею Ладоги), Фрамар втратив Ладогу. І місцеві вожді після цього цілком логічно звернулися до Рюрика, сина чи внука Гальвдана, щоби з допомогою данських (ютландських) вікінгів відбивати напади шведських вікінгів⁹⁹. Крім того, прийшли з віддаленої Ютландії вікінги більше потребували підтримки місцевої еліти та її лідерів, тоді як шведські конунги демонстрували агресивну політику стосовно південно-східних сусідів. Приблизно тоді ж Ейрик Емундарсон, конунг Упсали, підпорядкував собі південно-балтійські землі (бл. 850–860 рр.), а Олаф – конунг Бірки, оволодів укріпленими пунктами куршів Себорг [Гробіні – Л. В.] та Ануоле¹⁰⁰.

Петербурзький дослідник Андрій Чернов справедливо звернув увагу, що *русь*, яку покликали ладожани (а серед них була також своя *русь* з переважно готландськими коренями), за ПВЛ знаходилася на шляху по Балтиці й Атлантиці у Середземне море між готами та англянами. Тобто це якраз Фризія з її Рюриковим Рустрінгером. Закликання Рюрика в Ладогу виправдано і тим, що арабське срібло, накопичене у Ладозі в результаті подвійного товарообміну, через

⁹⁷ Кирпи́чников А. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. / А. Кирпи́чников // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. Ленинград, 1988. С. 47–48.

⁹⁸ Vita St. Anskarii / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. T. 2. Hannoverae, 1827. P. 704.

⁹⁹ Войтович Л. Князя доба на Русі: портрети еліти... С. 199–200.

¹⁰⁰ Глазырина Г., Джаксон Т., Мельникова Е. На пути “из варяг в греки” // Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 483.

Данію переправляли у Європу, а після здобуття шведами Ладоги цей потік розвернувся у бік Швеції. Кого ж тоді потрібно було кликати ладожанам для захисту морських шляхів, як не Рюрика з його флотом?¹⁰¹

Рюрик. Численні джерела, зокрема аннали Ейнгарда (741–829)¹⁰²; Фульденські аннали (680–901)¹⁰³; Бертинські аннали (741–882) в частинах єпископа з Труа Пруденція (835–861) і реймського архієпископа Гінкмара (861–882)¹⁰⁴; Ксантенські аннали (640–874)¹⁰⁵; Норманська хроніка (820–911)¹⁰⁶; Житіє св. Анскарія, архієпископа бременського і гамбурзького, першого місіонера у Швеції, написане його учнем і наступником Рімбертом (831–865)¹⁰⁷, “Історія гамбурзьких єпископів” Адама Бременського (близько 1073–1075)¹⁰⁸, незважаючи на певні протиріччя, достатньо надійно пов’язують Рюрика з Гальвданом Старим. Переконаливо можна стверджувати, що синами Гальвдана були: Ануло, Гаральд Клак, Регінфрід та Геммінг. Ксантенські і Фульденські аннали під 850 р., а також Адам Бременський¹⁰⁹ і Роскільська хроніка, складена бл. 1140 р.¹¹⁰, називають Рюрика молодшим братом Гаральда Клака, інші джерела – племінником.

Зрозуміло, що думки дослідників також розходяться. Криштоф де Кош уважав Рюрика сином Ануло¹¹¹, Олена Мельникова – сином Геммінга¹¹². Аріст Кунік, Юхан Стенструп, Ернст Дюммлер, Генрик Ловм’янський – сином одного з братів і внуком Гальвдана Старого. Я ж більше схиляюся до давньої версії Фрідріха Крузе, Вальтера Фогеля та Миколи Беляєва, які вважали Рюрика молодшим сином Гальвдана Старого. У такому випадку Рюрик повинен був би народитися не пізніше 810 р. Ф. Крузе вважав, що він народився бл. 817 р.¹¹³, але майже

¹⁰¹ Чернов А. В старой Ладоге найден герб Рюрика? // Режим доступу: <http://chernov-treznin.narod.ru/GerbRurika.htm> [17.01.2013].

¹⁰² Einhardi Annales / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (далі – MGH SS). T. 1. Hannoverae, 1826. P. 135–218.

¹⁰³ Annales Fuldenses / Ed. G. H. Pertz // Ibid. P. 337–415.

¹⁰⁴ Annales Bertiniani / Ed. G. H. Pertz // Ibid. P. 419–515.

¹⁰⁵ Annales Xantensium / Ed. G. H. Pertz // Ibid. T. 2. Hannoverae, 1829. P. 217– 235; *Аннали Ксантена // Историки эпохи Каролингов / Отв. ред. А. И. Сидоров. Москва, 1999. С. 143–158.*

¹⁰⁶ Chronicon de Normannorum gestis in Francia / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. T. 1. P. 532–536.

¹⁰⁷ Vita Sancti Anskarii a Rimberto / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. T. 2. P. 683–725.

¹⁰⁸ См.: Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum / Ed. B. Schmeidler // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1917; *Adam of Bremen. History of the Archbishops of Hamburg. Bremen New York, 1959; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви // Немецкие анналы и хроники X–XI столетий. Москва, 2012. С. 297–449.*

¹⁰⁹ Там же. С. 310.

¹¹⁰ Chronicon Roskildense // Scriptores minores historiae Danicae medii aevi / Rec. M. C. Gertz. Vol. 1. Kobenhavn, 1970. P. 3.

¹¹¹ Koch C. Tables généalogiques des maisons souveraines du nord et de l’est de l’Europe / C. Koch. Paris, 1818. Tabl. 17.

¹¹² История Дании с древнейших времен до начала XX века / Отв. ред. О. Чернышева. Москва, 1996. С. 42.

¹¹³ Крузе Ф. О происхождении Рюрика... С. 71.

неймовірно, щоби Гальвдан Старий до цього періоду залишався живим і не брав участі у боротьбі за данський престол, який займали його сини. В такому випадку Рюрик міг бути тільки внуком Гальвдана. У підсумку доводиться погодитися, що проблема походження Рюрика, так само як і проблема походження Гальвдана, залишаються дискусійними і потребують подальших досліджень. Однак так само можна погодитися, що Рюрик був молодшим сином або внуком Гальвдана і обидва вони були пов'язані з данською династією Скьольдунгів.

Походи Готфріда змусили імператора Карла, який вважав Фрисландію частиною імперії, почати підготовку вторгнення у володіння данського конунга. Але в той час Готфрід упав жертвою змови¹¹⁴. Данським конунгом став Геммінг, якого Саксон Анналіст († після 1152), слідом за Регіноном Приюмським (бл. 840–915) уважав племінником Готфріда¹¹⁵. Гальвдан, можливо, ще був живий. Його сини вступили в боротьбу у 812 р. після смерті конунга Геммінга з іншим племінником Готфріда – Зігфрідом. Ця боротьба закінчилася жорстокою битвою, у якій впали Зігфрід й Ануло, старший син Гальвдана, а також, за відверто перебільшеними даними хронік, з обох сторін 10 940 мужів. Перемога дісталася синам Гальвдана (сам Гальвдан Старий помер між 810–812 рр., ближче до першої дати) і королівський трон розділили Регінфрід з братом Гаральдом Клаком¹¹⁶. Обидва відправили посольство до імператора Карла з проханням відпустити їх брата Геммінга, котрий, можливо, залишався заручником при імператорському дворі ще з часів Гальвдана¹¹⁷. Зрозуміло, що Геммінг, син Гальвдана, був дядьком конунга Геммінга, племінника конунга Готфріда і брата конунга Зігфріда.

Сини Гальвдана протримались в Данії до 815 р., коли загинув Регенфрід. Гаральд Клак та Геммінг намагалися зберегти володіння у Фрисландії та Ютландії. Геммінг загинув у 837 р.¹¹⁸ До того часу він уже був християнином.

Після невдалих спроб зберегти володіння в Ютландії у 819–823 рр. Гаральд Клак з дружиною, сином Готфрідом, племінником (чи молодшим братом?), і прихильниками прибули 826 р. до столиці імперії франків Інгельгейм, де прийняли християнство у присутності імператора Людовика Благочестивого. Імператор підтвердив Гаральду Клаку володіння графством Рустінген у Фрисландії. Дуже вірогідно, що цим племінником або молодшим братом, який 826 р. хрестився разом з Гаральдом Клаком, був Рюрик¹¹⁹.

¹¹⁴ Саксон Анналіст... С. 47.

¹¹⁵ Там же. С. 48; *Reginonis Chronicon* // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. T. 1/ Ed. W. Wattenbach. Leipzig, 1890. (810 Jahr). P. 582.

¹¹⁶ Саксон Анналіст... С. 53.

¹¹⁷ Там же. С. 54.

¹¹⁸ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в... С. 71–72.

¹¹⁹ Беляев Н. Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи... С. 227–228.

Гаральд Клак помер на початку 840-х років¹²⁰. Після цього Рюрик втратив графство Рустінген у Фрисландії, посварився з імператором Лотарем і став “морським конунгом”, себто піратом, нападаючи на фризські береги. Цікаво, що після невдалого нападу у 845 р., він наказав відпустити всіх полонених християн і змусив всю свою дружину поститись протягом 40-а днів. Цей факт побіжно підтверджує, що він був християнином (або залишався ним ще з 826 р.) чи, щонайменше, симпатизував християнам¹²¹. Цей епізод, поданий Ксантенськими та Бертинськими анналами, привів до помилкової версії нібито Рюрик був королем ободричів у 846 р.¹²²

У 850 р. для нападу на Англію Рюрик зібрав потужний флот із 350-ти дракарів. З цим флотом він силою захопив значний порт у Фрисландії Дорестад, розташований на о. Валхерен (*Walcheren*) при впадінні р. Шельди в дельту Рейна. У Дорестаді сходилися торговельні шляхи вздовж Рейну, берегів Британії, Північного та Балтійського морів. Фризські купці домінували на Балтиці¹²³. Саме тому цей пункт не раз ставав об’єктом нападів “морських конунгів”: у 834, 835, 837 рр. вікінги грабували Дорестад, а 846 р. Рюрик спалив місто майже на очах в імператора Лотаря, який перебував у Німвегені¹²⁴.

Франкська імперія не бажала позбуватися такого центру північної торгівлі. Тому імператор Лотар повернув Рюрику володіння у Фрисландії як імперський

¹²⁰ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в... С. 72.

¹²¹ Там же. С. 73.

¹²² Николаев С., Бобров А., Чернов А. О Рюрике, Гостомысле и простушке Умиле // Повесть временных лет. Перевод Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. Санкт-Петербург, 2012. С.467.

В тексті джерела: *845 р. Тоді, коли це відбулося, король Людовик, зібравши велике військо, відправився у похід проти вендів. Коли язичники довідалися про це, вони, зі свого боку, відправили до Саксонії послів, піднесли йому дари і передали заручників, і попросили про мир. І той надав їм мир і повернувся у Саксонію. Після ж того на розбійників найшла страшна смерть, при цьому також і вожак нечестивців, на ім'я Регінгері, який грабував християн і святі місця, помер, вражений Господом. Тоді, порадившись, вони кинули жереби, якими їх боги повинні були вказати їм засіб до спасіння, але жеребки випали без їх користі. Коли ж якийсь полонений християнин порадив їм кинути жереб перед їх християнським богом, вони це зробили і їх жереб випав вдало. Тоді їх король на ім'я Рюрик разом з усім народом язичників протягом 40 днів утримувався від м'яса і медового напою, і смерть відступила, і вони відпустили в рідні краї всіх полонених християн, яких мали* (Аннали Ксантена // Историки эпохи Каролингов / Пер. А. И. Сидорова. Москва, 1999. С. 146–147). Від слів *Після того ж на розбійників* в тексті розповідається зовсім інший сюжет, пов'язаний з розбійниками, як називають тогочасні християнські хроністи виключно вікінгів. Так цей сюжет розуміли практично всі дослідники, починаючи від Ф. Крузе і до С. Пчолова. Крім того після розгрому і загибелі їхнього короля у 844 р., про що переказали майже всі тогочасні джерела, ободрити вже не ризикували воювати з Людовиком, виславши посольство з дарами і видавши заложників лише на звістку про похід франків, як переконливо свідчить перший фрагмент тексту.

¹²³ *Wadstein E. Norden och Västeuropa i gammal tid / E. Wadstein. Stockholm, 1925.*

¹²⁴ *Аннали Ксантена // Историки эпохи Каролингов / Отв. ред. А. Сидоров. Москва, 1999. С. 145–151.*

лен, який він був зобов'язаний захищати¹²⁵. З того часу соратником Рюрика став син Гаральда Клака – Готфрід. Це теж свідчить на користь версії, що Рюрик був братом Гаральда Клака, а якщо племінником – то сином Ануло або Регенфріда, тобто старшим за Готфріда. Дорестада був значним християнським центром (*там багато церков, священників і кліриків*)¹²⁶, звідки відправлялися місіонери у скандинавські королівства¹²⁷. Можна не сумніватися, що Рюрик не тільки підтримував християн, але і сам залишався християнином. Принаймні так його сприймали при імператорському дворі, бо не міг бути язичником маркграф Рустрінгії. Тому не вартує надавати великої уваги епітетам на зразок *fel christianitatis*¹²⁸, якими нагороджували Рюрика сучасні йому хроністи в період, коли останній із своїм піратським флотом наводив жах на атлантичне побережжя імперії, намагаючись змусити імператора Лотара повернути йому Рустрінгю з Дорестадом¹²⁹.

Імператор Лотар, скориставшись новим спалахом боротьби за данський престол після смерті конунга Горіка I (854 р.), у 855 р. відібрав фрисландські володіння Рюрика та Готфріда. Новий конунг Данії Горік II (854–867/873) у 857 р. надав Рюрику частину своїх земель між Північним морем та р. Ейдер.

Далі інформація про Рюрика щезає з джерел і тільки у 863 р. і 867 р. з'являється згадка, що його флотилія здійснила два потужних напади на прирейнські володіння імператора Лотаря. При цьому джерела називають Рюрика християнином.

По смерті Лотаря Рюрик звернувся до Карла Лисого, з яким зустрівся двічі – у 870 та 872 рр., причому на другій зустрічі він був з молодшим сином Гаральда Клака – Родульфом. У 873 р. Рюрику повернуто володіння у Фрисландії, після чого він присягнув Карлу Лисому. Однак у тому самому році Рюрик присягнув братові Карла – Людовику Німецькому. І після цього західні джерела про нього не згадують.

У 882 р. володіння Рюрика у Фрисландії від імператора Карла III Товстого отримав Готфрід – старший син Гаральда Клака¹³⁰. Майже очевидно, що до 882 р. Рюрик уже помер. Г. Ловм'янський уважав, що він помер 876 р., але так і не аргументував цю гіпотезу¹³¹.

¹²⁵ *Беляев Н.* Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи... С. 230–231.

¹²⁶ *Житие святого Ансгария, написанное Римбертом и еще одним учеником / Пер. В. Рыбакова // Из ранней истории шведского народа и государства. Первые отношения и законы.* Москва, 1997. [I, 20]. С. 44.

¹²⁷ Там же. [I, 27]. С. 51.

¹²⁸ *Annales Xantenses / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germanae Historica. Scriptorum.* Т. 2. Hannoverae, 1827. P. 235.

¹²⁹ *Vogel W.* Die Normannen und das Fränkische Reich / W. Vogel. Berlin, 1906. S. 129; *Keary C. F.* The Vikings in Western Christendom / C. F. Keary. London, 1891. P. 271.

¹³⁰ *Пчелов Е.* Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в... С. 73–74.

¹³¹ *Ловмянский Х.* Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”... С. 237.

Першим ще у 1816 р. звернув увагу на біографію ютландського конунга Роріка, ототожнивши його з Рюриком, бельгійський дослідник Ганс-Фрідріх Гольман¹³², котрий був родом з Евера – центру німецької Фрисландії, який з часів Катерини II належав Росії, а з 1818 р. – герцогству Ольденбургському, чия династія була споріднена з Романовими. Розвернули цю гіпотезу уродженець Ольденбурга Фрідріх Карл Герман Крузе (1790–1866)¹³³, котрий з 1836 р. був професором Дерптського університету, та Микола Беляєв (1878–1955)¹³⁴ – полковник артилерії і професор Михайлівської артилерійської академії, відомий дослідник в області булатної сталі, котрий на еміграції, володіючи більшістю європейських мов, написав праці з дослідження саг та германських джерел, які залишились невідомими радянським історикам, так як були опубліковані переважно в емігрантських виданнях.

Тези Беляєва підтримав Георгій Вернадський¹³⁵, переважна більшість європейських істориків, а також Омелян Пріцак¹³⁶, Лев Гумільов¹³⁷, Глеб Лебедев¹³⁸, Борис Рыбаков¹³⁹, Аркадій Молчанов¹⁴⁰, Михайло Свердлов¹⁴¹, Анатолій Кірпи́чников¹⁴² та інші¹⁴³. Сергій Азбелев, погоджуючись із тотожністю

¹³² *Hollmann H. Fr.* Rustringen, die ursprüngliche Heimat des ersten russischen Großfürsten Ruriks und seiner Brüder. Ein historischer Versuch / H. Fr. Hollmann. Bremen, 1816; *Голлманн Г.-Фр.* Рустрингия, первоначальное отечество первого великого князя Рюрика и братьев его / Г.-Фр. Голлманн. Москва, 1819.

¹³³ *Крузе Ф.* О происхождении Рюрика / Ф. Крузе // Журнал Министерства народного просвещения. 1836. № 1. Январь. С. 43–73; № 6. Июнь. С. 513–517.

¹³⁴ *Беляєв Н.* Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи / Н. Беляєв // *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. Прага, 1929. С. 215–270.

¹³⁵ *Vernadsky G.* The Origins of Russia / G. Vernadsky. Oxford, 1959. P. 207–208; *Вернадский Г.* Древняя Русь / Г. Вернадский. Тверь, 1999. С. 341–344, 380–382.

¹³⁶ *Pritsak O.* The Origin of Rus' / O. Pritsak. Vol. 1. Cambridge, 1981. P. 155.

¹³⁷ *Гумилев Л.* Древняя Русь и Великая Степь / Л. Гумилев. Москва, 1989. С. 160.

¹³⁸ *Лебедев Г.* Эпоха викингов в Северной Европе / Г. Лебедев. Ленинград, 1985. С. 214.

¹³⁹ *Рыбаков Б.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. Рыбаков. Москва, 1993. С. 299.

¹⁴⁰ *Молчанов А.* Древнескандинавский антропонимический элемент в династической традиции рода Рюриковичей: О роли отдельных компонентов в полиэтнической основе формирования Древнерусского государства / А. Молчанов // *Образование Древнерусского государства: спорные проблемы*. Москва, 1992. С. 44–47.

¹⁴¹ *Свердлов М.* Rōrik (Rūrikr) i Gordum / М. Свердлов // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1994. С. 36–37.

¹⁴² *Кирпичников А.* Сказание о призвании варягов: легенды и действительность / А. Кирпичников // *Викинги и славяне*. Санкт-Петербург, 1998. С. 40–50.

¹⁴³ *Касиков Х., Касиков А.* Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике датчанине / Х. Касиков, А. Касиков // *Скандинавский сборник*. Т. 33. Таллин, 1990. С. 98–109; *Пчелов Е.* Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в... С. 74–76; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти... С. 196–203; *Його ж.* Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI в. // *Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. Вип. 7. Львів, 2005. С. 25–35; *Його ж.* Рюрик: легенди и действительность // *Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова* / Отв. ред. Ю. Алексеев, А. Дегтярев, В. Пузанов. Москва, 2006. С. 111–121.

літописного Рюрика з Роріком Ютландським, вважає його внуком ободрицько-ладозького князя Гостомисла¹⁴⁴. Зрозуміло, що саме серед сучасних російських істориків найбільше противників тотожності Рюрика ладозького з Роріком ютландським¹⁴⁵, причому частина з них навіть не знайомі з працею М. Беляєва, а про Г. Гольмана та Ф.Крузе знають з переказів.

Олена Ридзевська, не погоджуючись з такою тотожністю, не розвернула свої сумніви в систему доказів¹⁴⁶. За Генріком Ловм'янським існували два різних Рюрики одночасно¹⁴⁷. Ігор Шаскольський повторив аргументи стосовно відсутності інформації у західних джерелах про володіння Рюрика в Ладозі та хронологічні невідповідності¹⁴⁸. Вартує звернути увагу, що всі троє працювали в умовах відповідного ідеологічного тиску, коли спроба виступу проти антинорманізму ледь не межувала з державною зрадою, а Г. Ловм'янський відверто зазначав, що його завдання полягає у запереченні ідей М. Беляєва. Всі зауваження стосовно хронологічних невідповідностей (а чи існували вони у дійсності?) і мовчання латинських джерел про Ладогу, на мій погляд, достатньо коректно усунені М. Беляєвим, Г. Лебедєвим та Є. Пчоловим у цитованих працях. Рюрик (до 810/812–879) повністю був здатним у 867–879 рр. контролювати Ладогу, утримуючи землі між Північним морем та р. Ейдер, і повернути собі Дорестад з фризькими територіями. Андрій Чернов звернув увагу на те, що Рюрик не міг прибути у Ладогу у 862 р. і взагалі раніше 867 р., що узгоджується з висновками Є. Рябініна та Н. Черних про тотальну пожежу Ладоги у 865 р. Петербурзький дослідник, на мій погляд обгрунтовано, вважає, що Рюрик перший раз пробув у Ладозі два роки, потім пішов до Ільменя, де заклав Рюрикове городище. Після цього він повернувся у Північну Європу на три роки: йому потрібна була власна база на заході у Фрисландії.

Загалом Рюрик поводив себе як типовий “морський конунг”, подібно до батька Гальвдана Старого та діда Ейстейна, намагаючись утримувати в своїх руках головні бази на виході з Балтики у південні та північні землі. Передача володінь у Фрисландії його племіннику (чи двоюрідному брату?) Готфрїду, як справедливо зазначив Є. Пчолов, могла бути пов'язана з переміщення спадкоємця Рюрика – Ігоря разом зі своїм опікуном-регентом Олегом у Придніпров'я до Києва¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Азбелев С. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках / С. Азбелев // Известия Русского генеалогического общества. Санкт-Петербург, 1994. Вып. 1. С. 45–46; *Его же*. О происхождении династии Рюриковичей // Россия и зарубежье: генеалогические связи. Первый Международный генеалогический коллоквиум. Москва, 1999. С. 7; *Его же*. Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли. Санкт-Петербург, 2007. С. 61–86.

¹⁴⁵ Яманов В. Рорик ютландский и летописный Рюрик / В. Яманов // Вопросы истории. 2002. № 2. С. 127–137.

¹⁴⁶ Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв... С. 132.

¹⁴⁷ Ловмянский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”... С. 224–230.

¹⁴⁸ Шаскольский И. Норманнская теория в современной буржуазной историографии / И. Шаскольский. Москва–Ленинград, 1965. С. 211.

¹⁴⁹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в... С. 75.

Гостомисл. Найдавніший літопис в розповіді про закликання Рюрика явно відбиває стосунки на ранній стадії *дружинної держави*, коли основні рішення ухвалювалися на тінгах (вічах). Гостомисл поданий як лідер місцевої знаті, тому всі спроби зробити з нього князя виглядають спекулятивними. Олександр Мікляєв (1934–1993), проаналізувавши більше сотні топонімів Приладожжя з *гост* та *гоц*, дійшов висновку про присутність цього імені в цій місцевості вже у VIII ст.¹⁵⁰ Нічого фантастичного і неправдоподібного у фігурі Гостомисла немає. Зрозуміло, що розповідь про князя руян, котрий 844 р. втік на береги озера Ільмень,¹⁵¹ повністю бездоказова. Фульдєнські аннали¹⁵², Ксантенські аннали¹⁵³, Кведлінбурзькі аннали¹⁵⁴, Алтайхські аннали¹⁵⁵ та Хільдесхаймські аннали¹⁵⁶, повідомляючи про похід імператора Людовика Благочестивого, який завершився завоюванням слов'янських земель, розповідають про загибель князя на ім'я *Gestumus, Gestimulus* чи *Gostomizli*, при цьому жодним чином не пов'язуючи цього походу з островом Рюген. Усі спроби знайти серед ободричів чи інших поморських та полабських слов'ян князя Гостомисла, який нібито втік перед франками на береги озера Ільмень, розпочавши тут слов'янську колонізацію, зафіксовану археологами на століття раніше, просто чергова спроба узгодити патріотичну ностальгію антинорманістів з реальною біографією Рюрика. Будь-які співзвуччя імен чисто випадкові і не можуть служити аргументом, тим більше імена типу Гестум чи Годлав.

Згадуване раніше таке неоднозначне джерело як Іоакимовий літопис називає Гостомисла сином князя Буривоя, а Рюрика – сином Уміли, дочки Гостомисла. Дослідники вже давно звернули увагу на певну близькість князя Буривоя з Іоакимового літопису до Борживоя з чеської хроніки Козьми Празького¹⁵⁷, рівно ж Уміли до Людмили, що вказує на чеський прототип цієї генеалогії¹⁵⁸. Здається варто погодитися з Є. Пчоловим, що вся ця генеалогія Іоакимового літопису сконструйована або підправлена самим В. Татищевим¹⁵⁹. При цьому історика мотивували ті ж самі патріотичні почуття: дуже вже хотілося пов'язати Рюрика з слов'янською династією.

¹⁵⁰ Див.: Археологическое исследование Новгородской земли. Ленинград, 1984. С. 25–45.

¹⁵¹ Азбелев С. Гостомысл / С. Азбелев // Варяго-русский вопрос в историографии. Москва, 2010. С. 598–618.

¹⁵² *Annales Fuldenses (680–901)* // MGH SS. T. 1. P. 372.

¹⁵³ *Annales Xantenses* // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae–Leipsigae, 1909. P. 14; Ксантенские аннали // Историки эпохи Каролингов / Пер. с лат. А. Сидорова. Москва, 1999. С. 151.

¹⁵⁴ Кведлинбургские аннали // Немецкие аннали и хроники X–XI столетий / Пер. с лат. И. Дьяконова. Москва, 2012. С. 37.

¹⁵⁵ Алтайхские аннали // Там же. С. 97.

¹⁵⁶ Хильдесхайские аннали // Там же. С. 229.

¹⁵⁷ Лавровский П. Исследование о летописи Якимовской / П. Лавровский // Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук. Кн. 2. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1856. С. 113.

¹⁵⁸ Пчелов Е. Рюрик / Е. Пчелов. Москва, 2010. С. 62, 66.

¹⁵⁹ Там же. С. 64–67.

Рюрикові “брати”? Традиція називає поряд з Рюриком двох братів: Синеуса і Трувора. Трафаретність самої легенди про трьох братів і та обставина, що імена Синеуса і Трувора ніде не повторюються серед масиву нащадків Рюрика, змушує обережно поставитися до цієї інформації¹⁶⁰. Аріст Кунік вважав, що це неправильний переклад епітетів Рюрика: “перемоги використовуючий” та “вірний” (“страж Тора”)¹⁶¹. Його підтримали М. Беляєв та Г. Вернадський. Довгий час загальноприйнятою була версія Б. Робакова, ніби літописець не зрозумів шведського тексту, де повідомлялось, що Рюрик прийшов із своїм домом (сине-хус) та вірною дружиною (тру-вор)¹⁶². Проти прийняття цієї версії застерігав Г. Ловм’яньський: виходить, що перекладач двічі переклав фразу “з родом своїм і вірною дружиною”, один раз відповідно до її справжнього значення, а другий раз – незрозуміло як – прийнявши її за власні імена. Крім того, практично неможливо утворити ім’я “Трувор” з “*thru varing*”¹⁶³. Цю суперечливість намагався усунути Микола Гриньов, допустивши, що текст угоди з Рюриком був записаний рунами, які в XI ст. редактор не міг розібрати, що і привело до помилки¹⁶⁴. Його спробу також не можна назвати переконливою.

Скандинавська етимологія імен Синеуса (*Signjytr*) і Трувора (*Thorvarr* чи *Thorvarör*) не викликає особливих сумнівів¹⁶⁵. Ці шведські імена відомі в рунічних написах з Упланда та Ісландії. В околицях Ізборська відомий курган, званий Труворою могилою, але це місце ніяк не пов’язується ні з місцевим фольклором ні з псковськими літописами¹⁶⁶. Білоозерська легенда, зафіксована у XVI ст., пов’язує Синеуса не з Білоозером, а з Кістемою, що, на думку відомої дослідниці скандинавських джерел О. Ридзевської, підвищує її історичність¹⁶⁷. Але цього буде явно замало, щоби зачислити Трувора та Синеуса в число членів династії Рюриковичів¹⁶⁸. Тим більше, що латиномовні джерела братів Рюрика з такими

¹⁶⁰ Nerman B. Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Jüngerer Eisenzeit / B. Nerman. Stockholm, 1929. S. 48.

¹⁶¹ Kunik A. Die Berufung der Schwedischen Rudszen durch den Finnen und Slawen / A. Kunik. Sent-Petersburg, 1844. S. 131–134.

¹⁶² Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества... С. 286.

¹⁶³ Ловм’яньский Х. Русь и норманны... С. 275.

¹⁶⁴ Гринев Н. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях в Новгородской первой летописи) / Н. Гринев // История и культура древнерусского государства. Москва, 1989. С. 31–43.

¹⁶⁵ Томсен В. Начало русского государства / В. Томсен. Москва, 1891. С. 65; Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия... С. 168; Schramm G. Die erste Generation der altrussischen Fürstendynastie. Philologische Argumenten für die Histoerzität von Rjurik und seine Brüdern / G. Schramm // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 28. 1980. S. 321–333.

¹⁶⁶ Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия... С. 166–167.

¹⁶⁷ Там же. С. 168.

¹⁶⁸ Мельникова Е. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати / Е. Мельникова // Элита и этнос средневековья. Москва, 1995. С. 39–44; Её же. Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции // Древнейшие государства Восточной Европы. Москва, 2000. С. 142–159.

іменами не згадують. Напевно можна погодитися з О. Мельниковою, що загадка Трувора і Синеуса належить до числа проблем, які остаточно не будуть вирішені ніколи¹⁶⁹.

Співставлення текстів з Іпатіївського та Никонівського списків на диво схоже; певно вже в XI ст. існував один з варіантів “Сказання про закликання варягів”, хоча подібних рунічних текстів, тобто письмового тексту “Сказання” на давньоскандинавській мові не існувало¹⁷⁰.

Згідно традиції Трувор і Синеус померли у 864 р. Обидва могли бути хевдінгами, поставленими Рюриком над цими важливими областями (Ізборськом та Білоозером). Конунги практикували ставити на чолі загонів своїх родичів, отже обидва теж могли бути родичами Рюрика, але не обов’язково його братами¹⁷¹. Тим більше рідними. Обидва імена частіше зустрічаються у шведів. Тому Трувор і Синеус скоріше свояки Рюрика, брати його дружини, або таки хевдінги з числа “старої” ладозької русі-варягів. Проблема залишається відкритою.

Вадим Хоробрий. Саме за час відсутності Рюрика в Ладозі у 870–873 рр. могла виступити опозиція на чолі з Вадимом Хоробрим. Повернувшись, Рюрик мусив вступити в боротьбу, яка закінчилась загибеллю Вадима та втечею частини “мужів” в інші землі¹⁷². Ігор Фроянов назвав Вадима Хороброго “словенським князем”, якого підтримали “старійшини”¹⁷³. З такою версією можна погодитися: за час відсутності Рюрика князь Славії міг здійснити спробу опанувати Ладогою і знайти підтримку у місцевої еліти. Заперечення з цього приводу Михайла Свердлова не виглядають переконливими, рівно ж як і висновок про легендарність особи Вадима¹⁷⁴, бо залишається незрозумілим, що легендарного було у діяльності Вадима і кому та для чого його було вигадувати.

Загадковим є хіба ім’я *Вадим*. Це християнське ім’я (мученик Вадим Перський загинув 9 квітня 376 р.) на Русі вперше зустрічається у тексті Галицького Євангелія XIII ст.¹⁷⁵ Як це ім’я могло потрапити у язичеську Славію середини IX ст.? Тоді Вадим Хоробрий мав би бути варягом-християнином, лідером групи старих ладозьких варягів, які вже зливалися з словенськими лідерами.

¹⁶⁹ Мельникова Е. Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции / Древнейшие государства Восточной Европы. Москва, 2000. С. 158.

¹⁷⁰ Там же. С. 149–157.

¹⁷¹ Шлецер А.-Л. Нестор / А.-Л. Шлецер. Т. 1. Санкт-Петербург, 1876. С. 202–205.

¹⁷² Касиков Х., Касиков А. Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике Датчанине... С. 214.

¹⁷³ Фроянов И. Мятёжный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия / И. Фроянов. Санкт-Петербург, 1992. С. 100–103.

¹⁷⁴ Свердлов М. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 123–125.

¹⁷⁵ Лосева О. Русские месяцесловы XI–XIV веков / О. Лосева. Москва, 2001. С. 313.

Родина. За літописами Рюрик помер 879 р. Звичайно, при всій дискусійності ця традиційна дата виглядає доволі правдоподібною. Один з літописів, писаних скорописом XVII ст., який має заголовок “Летописец о великих княжениях и о битвах, како же побеждали князь князя и колько который князь княжил на своем княжении”, розповідає ніби Рюрик з Олегом воювали Лоп і Корелу, й 879 р. Рюрик помер у Корелі. В іншому літописі XVII ст. також читаємо: “*Умре Рюрик в Кореле в войне тамо положен бысть в городе Кореле*”. Про те ж повідомляє і “Подробнейшая История Государей Российских”, опублікована Миколою Новіковим 1791 р. у його “Вівлюфіці”. Віктор Зіборов, вказуючи, що в останньому випадку ім’я Рюрика пов’язане з іменем новгородського боярина карельського походження Валіти, рід котрого в XIV ст. займав високе становище в Новгородській землі, дійшов висновку, що Рюрик був “до компонований” до Валіти і Корели у 1592–1630 рр., коли російська дипломатія шукала доказів древності входження карельських земель у російські¹⁷⁶. Костянтин Бестужев-Рюмін, навпаки, не бачив нічого неймовірного в повідомленні про загибель Рюрика в Корелі¹⁷⁷. Можливо, що він мав рацію: ім’я Рюрика лише раз пов’язане з Валітою і то в досить непевній публікації. Можна припускати, що смерть Рюрика була раптовою. Розповідь про передачу влади Олегу дуже схожа на пісню скальда про те, як помираючий від рани вождь передає владу і сина родичеві та найближчому сподвижнику. Можливо, що така пісня про загибель Рюрика у Карелії-Бярмії ще існувала й у часи, коли російська дипломатія чіплялась за Валіту та епічні свідчення належності Корели до Новгороду.

За “Іоакимовим літописом” у Рюрика було багато жінок, але “*паче всіх любив Ефанду, доньку князя урманського і коли та роди сина Ингоря, дасть її обіцяний при морі град з Іжарою в віно... передаше княжіння і сина свого шурина своєму Ольгу варягу суцу, князю урманському*”¹⁷⁸. Г. З. Байер (1694–1738) ототожнював Урманію зі шведською областю Раумдалією¹⁷⁹. Можливо, що всі ці звістки містять якесь раціональне зерно. Подібно до Гальвдана, намагаючись не втратити ютландські та фрисландські землі, а також утримати й Ладогу, Рюрик мусив шукати компромісу зі шведами. Союз із шведським конунгом дозволяв вирішити ці проблеми. Свояк Олег привів вікінгів, з якими Рюрик виступив в Корелу, щоб військовим успіхом підкріпити свою популярність серед слов’янських старійшин. У цьому поході він, можливо, отримав рану, від

¹⁷⁶ Зіборов В. О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в. / В. Зіборов. Санкт-Петербург, 1995. С. 56; Романовы и Рюриковичи. О родословной легенде Рюриковичей // Дом Романовых в истории России. Санкт-Петербург, 1995. С. 47–54.

¹⁷⁷ Бестужев-Рюмин К. Древняя русская история / К. Бестужев-Рюмин. Санкт-Петербург, 1879. С. 390.

¹⁷⁸ Татищев В. История Российская / В. Татищев. Т. 2. Москва, 1963. С. 41, 218, 227, 252–253, 305.

¹⁷⁹ Bayer Th. S. De Varagis / Th. S. Bayer // Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae. Т. 4 (ad annum 1729). 1735. P. 301.

якої помер, і вся влада перейшла до свояка Олега, оголошеного регентом при племіннику. Звичайно проблема походження Олега також залишається дискусійною¹⁸⁰.

Здогадки, ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла, не мають жодного джерельного підтвердження¹⁸¹. Більше того, якщо Олег був свояком Рюрика, – тобто братом його матері, то сам Ігор теж і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження.

Зрозуміло, що Рюрик утвердився у Ладозі¹⁸², а не в Новгороді¹⁸³, якого тоді ще не існувало.

Період утвердження Рюрика в Ладозі був періодом воєнно-політичної нестабільності. Так з числа 76 скарбів з 25 622 дирхемами, які були закопані в цьому регіоні між 780–899 рр., 23 скарби з 13 213 дирхемами (або 51,6 % всіх дирхемів) припадає на період 860–879 рр., що підтверджує такий висновок, так як скарби закопували найчастіше саме в періоди воєнно-політичної нестабільності¹⁸⁴. Можна погодитися з Тетяною Вілкул, що в первинному тексті ПВЛ *присутня лише “ладозька версія” приходу Рюрика*¹⁸⁵. Новгороду, який виник в середині Х ст., передувало заложене Рюриком на березі Ільмені місто (Рюрикове городище); Хольмгард (Новгород) виник за два кілометри від Рюрикового городища, перебравши на себе основні функції останнього¹⁸⁶. *Hólmgarðr* – відбиття самоназви Холм-города, який пізніше став складовою частиною Новгороду¹⁸⁷.

¹⁸⁰ Див.: Демин С. Олег – основатель государства Киевской Руси / С. Демин // Режим доступу: http://ulfdalir.ulver.com/literature/Demin_Oleg.htm [11.02.2013]; Див.: Мельникова Е. Ольгъ / Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem: У источника. Сб. стат. в честь С. Каштанова. Москва, 2005. С. 138–146; Мыцько И. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция. 10–30 сентября 2010 // Режим доступу: <http://conference.dansh.ru/content/view/28/39> [11.02.2013].

¹⁸¹ Свердлов М. Домонгольская Русь... С. 126.

¹⁸² Мачинский Д. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси / Д. Мачинский // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской. Старая Ладога, 21–23 декабря 2001 г. Сборник статей. Санкт-Петербург, 2002.

¹⁸³ Гиппиус А. Новгород и Ладога в “Повести временных лет” / А. Гиппиус // У истоков русской государственности. К 30-летию археологического исследования Новгородского Рюрикова Городища и Новгородской областной археологической экспедиции / Ред. Е. Носов и А. Мусин. Санкт-Петербург, 2007.

¹⁸⁴ Седых В. Клады эпохи Рюрика: археолого-нумизматический аспект / В. Седых // XIII Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 2005. С. 106–107.

¹⁸⁵ Вилкул Т. Ладога или Новгород? / Т. Вилкул // *Paleoslavica*. Т. 16. № 2. Cambridge, 2008. P. 272–280.

¹⁸⁶ Носов Е. Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград, 1990. С. 190–199.

¹⁸⁷ Джаксон Т. О названии Руси Gardar // *Scando-Slavica*. Т. 30. 1984. С. 140–143; *Её же*. Наименование Древней Руси и Новгорода в древнескандинавской письменности: о возникновении топонимов Gardar и *Hólmgarðr* // Скандинавский сборник. Вып. 30. Галлин, 1986. С. 85–95; Джаксон Т., Молчанов А. Из истории формирования древнескандинавской топонимии пути “из варяг в греки” / Т. Джаксон, А. Молчанов // Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1986. С. 59–61.

Дискусія навколо походження і діяльності князя Рюрика триває. Але вже сьогодні можна стверджувати, що князь Рюрик, напевно, був тотожним Рорікові Фризькому. Тобто він був молодшим сином “морського конунга” Гальвдана Старого, спорідненого з данськими Скульдунгами, котрий народився до 810/812 р., довгий час був “морським конунгом” і піратом, періодично утримуючи володіння в Ютландії та Фризії з центром у Дорестаді, а у 867–879 рр. був конунгом (князем) у Ладозі. В часи князя Рюрика Новгороду ще не існувало, але Літописна розповідь дозволяє стверджувати, що, як князь ладозький, Рюрик робив все, щоби розширити територію цього князівства в глибину континенту. Зрозуміло, що його цікавили крім контролю над шляхами території, багаті хутровим звіром. Дослідники характеризують Рюрика як далекоглядного і вмілого політика, прекрасного організатора морських походів, здатного підпорядкувати всі можливості і засоби для реалізації поставленої мети¹⁸⁸. Нащадки Рюрика займали престоли на Русі і у князівствах на її території до кінця XVI ст.

THE ORIGINS OF THE RURIKID DYNASTY: NEW INSIGHTS TO OLD DISCUSSION

Leontiy VOYTOVYCH

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of the Medieval History and Byzantine Studies
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

Longtime discussion on the origins of the Rurik dynasty demands to analyze such complicated sources as sagas in particular the “sagas of ancient times” which remain less studied. The analysis of these sources in the light of the history of Denmark, Norway and Sweden (the dynasties of these states were related to Rurikids) should bring us closer to the understanding of the Rurikids origins. The article attempts to solve that puzzle through the analysis of the sources, rejecting the emotional baggage of the Antinormannismus old and modern. The author used the achievements of both the old and the modern European historiography.

Key words: Rurik, Halfdan the Old, Eysteyn, Normans, Vikings, Varangians-Rus', Ladoga, Skeldungs.

¹⁸⁸ Див. зокрема: *Vogel W. Die Normannen und das Fränkische Reich / W. Vogel. Berlin, 1906. S. 236.*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ДИНАСТИИ РЮРИКОВИЧЕЙ: НОВЫЕ ШТРИХИ К СТАРЫМ СПОРАМ

Леонтий ВОЙТОВИЧ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра истории средних веков и византистики
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

Старые дискуссии о происхождении династии Рюриковичей вынуждают обращаться к таким сложным источникам как саги, в частности к циклу “саг о древних временах”, которые наименее исследованы. Анализ этих источников сквозь призму исследований древней истории Дании, Норвегии и Швеции, чьи династии находились в родственных отношениях, позволяет приблизить решение проблемы происхождения династии Рюриковичей. В статье сделана попытка решения этой загадки исключительно на основании анализа источников, отбросив эмоциональные пристрастия древнего и современного антинорманизма. При этом использованы достижения как старой, так и новейшей европейской историографии.

Ключевые слова: Рюрик, Хальвдан Старый, Ейстейн, норманны, викинги, варяги-русь, Ладога, Скъьльдунги.

Стаття надійшла до редколегії 4.03.2013

Прийнята до друку 30.14.2013